Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 83 (16243) ◇ 2000 чылдың июль 27, четверг ◇ Ат салган шагы 21.40 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Шалынчы хөделир

Тыва Республиканың Чазааның июль 25-те болуп эрткен хуралынга бир дугаарында экономиканың боттуг секторун хөгжүдер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. 2000 чылдың бирги чартыында ТР-ниң Чазаа, яамылары, ведомстволары Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунуң программазында, республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалында айыткан сорулгаларны удуртулга болдургаш, экономиканы хөгжүдеринче угланган тодаргай ажылдарны чорутканын ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн илеткелинге демдеглээн. Улетпүр бүдүрүлгелери ниити продукция бүдүрерин өстүрген. 12 бүдүрүлге бо чылдың эрткен алды айында көргүзүглерин экижиткен. Чазак, Улетпүр яамызы кошкак ажылдыг бүдүрүлгелерни эде организастаарынче, сегидеринче, акша-көпеек талазы-биле деткимче көргүзеринче кичээнгейни салган. "Тыва даг-дүгү" комбинатка, "Тыва хевистер" бүдүрүлгезинге акша деткимчезин көргүскен. Ылаңгыя даг-дүгү бүдүрүлгезин көвүдедир хемчеглер алдынып турар. Тудугну экижиде-ринче угланган ажылдарны элээн калбарткан. Кызылда 114 өг-бүле чурттаар бажыңны, № 5 школаны, музейни, тыва-түрк лицейниң ниити чурттарга бажыңының болгаш өске-даа объектилериниң тудуу чорун турар. Чурттарга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылы үгээр. Амгы үеде кышка белеткел ажылдарын калбартып чоруткан. Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринче кичээнгей салдынган. Оон-биле чергелештир республиканың экономиказының боттуг секторунда четпестерге, 2000 чылдың ийиги чартында кылыр ужурлуг ажылдарга илеткелчи доктааган.

Ш. Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгның түңнелин үндүрүп тура, бо чылдың бирги чартыында чамдык ажылдар кылдынганын айыткан. Ынчалза-даа ажылче ханылап кирбейн, хол дашты-биле ажылдап турарын шүгүмчүлээн. ТР-ниң бюджет дугайында Хоойлузунда айыткан хемчеглериң үгле 40 хуу хирезин күүсеткенин ол четпес деп санаан. Бир эвес кылдынган ажылчеректиң байдалын хандыр анализтеп көөр болза, хуу оон-даа эвээш болуп чадавас дээрзин айыткан. Бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга чылдың кончуг таарымчалыг чайгы үези эртип бар чыдар, ону чедимчелиг ажыглаар дээш ажыл-ишти эки организастап шыдаваан. Удавас кыш келир. Чайның бо арткан чылыг хүннеринде бердинген даалгаларны күүседир дээш хүн бүрү кончуг дээштиг, шалыпчы хөделирин В. М. Оюнга дааскан. Ынчаар сагыш салбас, ажылдавас болза, орта чүве кылдынмас, көрдүнген хемчеглер күүсеттинмейн, үстүп болурунга чедирер. Ону болдурбазы-биле күүселденің хыналдазын Чазак Баштыңы кажангызындан-даа артык күштелдирерин Чазак кежигүннеринге дыннаткан. Оон-биле чергелештир бо айтырыгны Чазак хуралынга багай белеткээнин ол шүгүмчүлээн. Ш. Д. Ооржак республиканың чамдык күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының шүшпен, чылыш, сагыш човаашкын, далаш чок ажылдап турарын дендии багай деп санаан болгаш моон соңгаар ындыг чорук-биле эптежип шыдавазын айыткан. Оон чижээнге, Чадаананың эки шынарлыг суун, Тыванын аржаанын савалап куткаш, садып-сайгарар ажылды организастап шыдаваанын киирген. Чадаананың суун савалап кудар төлевилелди бадылааш, акшаландырган турда, ону боттандырар дээш ажылдаваанын дээш ТР-ниң Бойдус курлавырларын ажыктыг ажыглаар талазы-биле комитет даргазы К. С Күжүгетти чөптүү-биле чемелээш, ону күүседир даалганы берген. Кожуун чагыргаларының даргалары шимченгир эвес ажылдап турарын шүгүмчүлээн. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С. Д. Ондар Чадаананың суун савалап кударынга, сайгарырынга хамаарыштыр чаңгыс-даа сөс чугаалаваанын, сагыш салбаанын айыткан. Республиканың экономиказының боттуг секторун хөгжүдер дээш кандыг-даа оожургал чокка дүн-хүн чок шимченгир ажылдаарын хүннүң эң чугула сорулгазы дээрзин Президент түңнелинде чугаалаан.

Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, Чазак доктаалдарының күүселдезинин хыналдазын РФ-тиң Президентизи В. В. Путиннин айтыышкынын езугаар кылып турарын дыннаткан. ТР-ниң Иштики херектер яамызы Чазактың доктаалдарын күүседир талазы-биле четпес ажылдаанын айыткан. Бо албан черинче дамчыдып берген херектериниң истелгезин саададып, кандыг-даа хемчег албайн келгенин хоойлу-дүрүмге таарышпас деп санаан. Ылаңгыя Кызыл хоорай чагыргазының саң-хөө талазы-биле ажыл-чорудулгазын хынаан түңнелдерин Чазак хуралынга чугаалашкаш, ында дыка хөй хажыдыышкыннарны кылганын Чазактың хүлээп алган доктаалында айыткан турган. Ол санфактыларны тодарадып, истелге кылыры-биле ТР-ниң Иштики херектер яамызынче болгаш Россия Федерациязының айыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинче херекти дамчыдып берген турган. Бо талазы-биле кылган ажылдың түңнели чок болган. Ол ышкаш өскедаа хоойлу-дүрүм камгалаар органнарже чоруткан доктаалдар күүселдези чок болганын Президент чугаалаан. ТР-ниң Чазааның хүлээп ап турар доктаалының күүселдезин чедип алыр дээш доктаамал ажылдаарын ол чугулага көрген

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалдың төлевилелин бирги номчулгазында хүлээп алган. Дараазында хуралга бо дугайында база шыңгыы сайгарып көөрүн Чазак кежигүннери дугурушкан.

ТР-ниң Чазааның июль 25-те болуп эрткен хуралынга 16 айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чүректиң ханызындан байыр чедириишкиннери

Тыва Республиканың Президентизиниң төрүттүнген хүнүнге холбаштыр байыр чедирген кижилерниң албан даңзызындан

РФ-тиң Президент Администрациязындан

А. С. Волошин – РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузу.

С. Иванов – РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары.

О. О. Миронов – кижи эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээ.

Д. Н. Козак – РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы.

Л. В. Драчевский – РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи.

В. Хижняков – РФ-тиң Президентизиниң РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелинде бүрүн эргелиг төлээзи.

С. Самойлов – РФ-тиң Президентизиниң Администрациязында Кол девискээр эргелелиниң начальниги.

РФ-тиң Чазааның удуртулгазындан

В. Б. Христенко – РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы.

И. И. Шувалов – Чазак Аппарадының удуртукчузу, РФ-тиң сайыды.

Ф. М. Мухаметшин – РФ-тиң Чазак Аппарадының Федералдыг Хурал, хөй-ниити организациялары болгаш шажын каттыжыышкыннары-биле харылзаалар департаментизиниң начальниги.

А. В. Гордеев — РФ-тиң Чазак даргазының оралакчызы, көдээ ажыл-агый сайыды,

Ю. Я. Чайка — РФ-тиң юстиция сайыды.

Сайыттардан болгаш күрүне комитеттериниң даргаларындан

Г. И. Букаев – РФ-тиң үндүрүглер болгаш чыылдалар сайыды

А. В. Блохин – РФ-тиң федерация, националдар херектериниң болгаш миграция политиказының талазы-биле сайыды

В. Б. Рушайло – РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды.

Н. Е. Аксененко – РФ-тиң орук харылзаа сайыды.

А. С. Гаврин – РФ-тиң энергетика сайыды.

С. К. Шойгу – РФ-тиң хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының ужуктарын чайладыр херектер талазы-биле яамының сайыды.

М. В. Ванин – РФ-тиң курунениң Каайлы комитединиң даргазы.

Шевоцуков – РФ-тиң орук харылзаа сайыдының оралакчызы.

В. И. Калюжный – Каспий далай статузун таарыштырар талазы-биле РФ-тиң Президентизиниң тускай төлээзи, РФ-тиң даштыкы херектер сайыдының оралакчызы.

РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелинден

А. Н. Чилингаров – РФ-тиң Күрүне думазының даргазының оралакчызы.

И. Лисиненко – РФ-тиң ФХ-ниң Күрүне Думазының депутады.

Федералдыг өске структураларның удуртукчуларындан

В. М. Лебедев – РФ-тиң Дээди судунуң даргазы.

С. И. Сай – Россияның чер кадастрының федералдыг албанының удуртукчузу.

В. Г. Артюхов – Россияның орук агентилелиниң чиңгине директору.

А. О. Потеряхин – Хөй-ниити технологиялар төвүнүң удуртукчузу.

М. В. Шмаков – Россияның Хамаарышпас Профэвилелдер федерациязының даргазы.

А. Ф. Жилин – ВЭД департаментизиниң директору, Москва хоорай.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың төрүттүнген хүнүнге холбаштыр РФ-тиң субъектилериниң күүсекчи болгаш төлээлелге эрге-чагырганларының удуртукчуларындан байыр чедириишкиннери келген.

Оларның аразында Москваның мэри **Ю. М. Лужков,** Москва областың губернатору, Совет Эвилелиниң Маадыры **Б. В. Громов,** ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы **Ш. В. Кара-оол,** Нижегород областың губернатору **И. П. Скляров,** Бурят Республиканың Президентизи **В. В. Потапов,** Пермь областың губернатору **Г. В. Игумнов,** Ингушетия Республиканың президентизи **Р. С. Аушев,** Красноярск крайның Хоойлужудулга хуралының даргазы **А. Усс,** Усть-Орда Бурят автономнуг областың чагырга даргазы **В. Г. Малеев,** Архангельск областың чагырга даргазы **А. А. Ефремов,** Марий-Эл Республиканың президентизи **В. А. Кислицын** болгаш өскедаа удуртукчулар бар.

Россияның ажыл-агыйжы бөлүктериниң төлээлери Ш. Д. Ооржакка байыр чедирген. Оларның аразында **А. Б. Чубайс, Ю. К. Шафраник, О. В. Дерипаска** болгаш өскелер-даа.

Шериг округтарының төлээлери Президент Ш. Д. Ооржакка байыр чедиргеш, чедиишкиннерни, эки чүүлдерни күүсээн.

В. Болдырев — Сибирьниң шериг округунуң командылакчызы, генерал-полковник, **Н. Кормильцев** — Сибирьниң шериг округунуң штаб начальниги, генерал-полковник., **М. Валиев** — Забайкальениң регионалдыг эргелел начальниги, генерал-лейтенант, **А. Анохин** — РОСТО-нуң Төп Чөвүлелиниң даргазы, генерал-полковник, **В. В. Ситнов** — Таймыр автономнуг округтуң Дума даргазы.

ТР-ниң Чазак структураларының, организацияларның, бүдүрүлгелериниң, өөредилге черлериниң удуртукчулары Президентиге изиг байыр чедирген.

Тыва Республиканың Президентизинге төрүттүнген хүнүн таварыштыр массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларындан, шажын-чүдүлге ажылдакчыларындан, янзы-бүрү фондуларның удуртукчуларындан, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарындан байыр чедириишкиннери келген.

Мөөрей, мөөрей

Стас Ирил тиилээн

Июль 20-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эгелээн аныяк ыраажылардың "Саян дагларының аялгалары—2000" деп бир дугаар регионалдыг эстрада ырларының мөөрейи доозулган Шаңналдар тыпсырының байырлыг кежээзинге ГР-ниң Культура болгаш кино яамызының сайыды, мөөрейниң кол координатору Чылгычы Ондар чүве чугаалааш, киржикчилерге болгаш көрүкчүлерге байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа мындыг культурлуг кады ажылдажылганы уламчылаарын чугулалап, чаа-чаа чедиишкиннерни күзээн. Оралакчы сайыт Эрес Данзын мөөрейниң тиилекчилерин адаан.

Тускай шаңналдар: "Тиилелгеже чүткүл" – Анна Кыргыс (Улуг-Хем кожуун), "Улустуң чаңчылдарын амгы ырга илереткени" – Булат Гомбоев (Бурятия), "Эң эки оранжировка" — Октябрь Саая (Кызыл), "Эң чараш ыр" – Аяс Данзырын (Кызыл), "Көрүкчүлериниң сонуургалы" — Өлөнбаяр Доржлхагва (Моол).

Мөөрейниң дипломантылары: Буян Куулар – бирги чергениң (Шагаан-Арыг), Артур Муржлаков – ийиги чергениң (Хакасия), Аяна Иргит — үшкү чергениң (Ак-Довурак), Булат Гомбоев — үшкү чергениң (Бурятия).

Мөөрейниң лауреаттары: ийиги шаңналдың лауреады — **ӨЛӨНБАЯР** (Моол), үшкү шаңналдың лауреады – **ЗОРИГТО** (Амур облазы); бирги шаңналдың лауреады – **Аяс ДАНЗЫРЫН** (Тыва), Дээди шаңнал (Гран-при) **Станислав ИРИЛ** (Тыва).

Аяс Данзырын 5 муң, Станислав Ирил 10 муң рубль-биле база өскелер-даа хөй-хөй суй белектер-биле шаңнаткан.

Көрүкчүлериниң сеткилсагыжынга бо мөөрей улуг, чырык үүлдү арттырган. Сценаже үнүп, арыг үрээнден өөрүп, чылыг-чымчак хүлээп алышкын дээш мөгейип, хүндүткелдиң сөстерин аалчылар көрүкчүлерге, мөөрейниң удуртукчуларынга илередип шаг болдулар. Моон соңгаар-даа мөөрей чылдың-на уламчылаар болганда, четпестерни айытпас аргажок.

Гала-концерт көөр дээш келген көрүкчүлер ооң эгелээрин барык бир шак чыгыы манап келди. 8 шак чедип турда эгелээш, ооң үүге ынчаар саадаанын көрүкчүге кым-даа тайылбырлап, буруузун миннип чугаалаваан.

Мөөрей ажыдыышкынының кежээзинде аалчыларга болгаш чыылган көрүкчүлерге тыва эстраданың "сылдыстарының" концерти болган. Ооң деннели куду болганын айтыр апаар. "Тыва сылдыстарның" чамдыктарының шилип алган ырларыдаа, ырлап турары-даа ол кежээ шоолуг эвес болганы оларның чедир белеткеттинмээнинде деп санаар апаар. Парлалга конференциязынга киришкен мөөрейниң жюри кежигүнү Игорь Боргояков база тыва эстрада "сылдыстарының" концерти бо удаада чогуур деннелге эвес болду деп дорт-ла демдеглээнин дыннаан-на болгай бис.

Бистиң көрүкчүлерден кара чаңгыс мындыг күзел, дилег бар: аалчыларны диңмиттиг адыш часкап уткууру улуг хүндүткел болбайн каңчаар, ынчаар уткуп, үдээр ужурлуг бис Аалчылар дээрге аалчылар болгай. Ынчалза-даа боттуң ыраажыларын база хомудатпайн, чылыы-биле уткуп, деткип, адыш часкап өөртүрүн утпаалыңар.

Ниитизи-биле "Саян дагларының аялгалары" сеткилдерге таалалды болгаш чоргааралды болдурганы мөөрейни чогаатканн республиканың Улуг-чу чогаадылда төвүнүң директору Эрес Кууларның, ооң коллективиниң кызымаккай ажылының түңнели-дир. Бо берге үеде ындыг улуг мөөрейни эрттирип, ооң киржикчилеринге таарымчалыг байдалды тургузуп, белек-селектерни белеткээринге дузалашкан деткикчилерни эвилелдээринге ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының оралакчы сайыды Эрес Данзынның киирген улуг үлүг-хуузун канчан демдеглевес боор. "Саян дагларының аялгалары" регионалдыг мөөрейни эрттирер программаны Россияның Культура яамызы, ооң сайыды Михаил Швыцкой деткээн болгай. Ол ажылды Москвага чедир тодарадып дугуржурунга оралакчы сайыт Виктор Наксыл улуг ажылды кылган.

Бо мөөрейге бистиң Тывадан киришкен аныяк ыраажылар эр хей болганнар. Чаңгыс-даа кижи кошкак ырлаваан. Бир дугаар киржип турар эң аныяк Руслана Хомушкудан эгелээш, дөгерези чуртунун, чонунун адын төлептии-биле камгалап киришкен. Шаңналдыг черлерде кирген тиилекчилерден ангыда, Кызылдың уран түүл училищезиниң вокал башкызы Сергей Хураган, ыраажылар Галина Сюрюн, Надежда Шойгу, Олег Сарыглар, оралакчы сайыт Эрес Данзын болгаш Хакасияның уран түүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Игорь Боргояков, "Ак ай" ыры фестивалының дирекциязының төлээзи Норжуңмаа Цыбикова (Бурятия), Убса-Нур аймактың хөгжүм-шии театрының улуг режиссеру Амырсайхан (Моол) база жюриниң даргазы "Тыва симфо-биг-бенд" оркестриниң дирижеру, Каунас хоорайга джаз музыка фестивалының лауреады Леонид Карев олар-дыр.

Жюри кежигүнү Надежда Шойгу шаңналдар тыпсып турар үеде сценаже үнүп келгеш, аныяк ыраажылар чылдан чылче немежип турарынга өөрүшкүзүн илеретпишаан, бо удаада шаңналдыг черге четпээн-даа болза, чараш үнү-биле алдарлыг артистиң сеткилин өөрткен мөөрейниң аныяк киржикчизи Джамилия Сатка хууда суйбелээн сунуп, моон соңгаар аңаа бодунун арга-дуржулгазын берип, дузалажырын аазаарга, көрүкчүлер артистиң сөстерин изиг адыш часкаашкыннары-биле үдеди.

Мөөрейге Олег Сарыгларның, Алена Иомужаптың, Альберт Хомушкунуң ырлары удаа-дараа чаңгыланып турары дээрге аныяк ыраажыларның сонуургалын олар болдуруп турарын, оларның бижээн ырларынга аныяктар ынак бооп турарын бадыткап турар ышкажыл.

"Эң чараш ыр" деп тускай шаңналды Аяс Данзырын алган. Сөзүбиле аялгаш боду бижээн "Чараш кыс" деп ырызын мөөрейге Аяс эвес, а Моолдан келген Өлөнбаяр ырлаан. Тывалап ырлаарга көрүкчүлер магадаан. Ол ырның ачызында моол ыраажы бистиң көрүкчүлериниң улуг сонуургалын чаалап алгаш, тускай шаңналды алды. Оон өске ыр ырлаан болза, "Көрүкчүнүң сонуургалы" деп шаңнал өске кижиге баар турган чадавас. Түңнел концертке Өлөнбаяр биле Аяс иелээ ырлай бээрге, чаптанчыг, чаражын чүү дээр!

Байырлыг кежээниң болгаш мөөрейниң башкарыкчылары Елена Ооржак ("Хову-Аксы-91" мөөрейниң эң баштайгы тиилекчизи) биле Владимир Копуш мөөрейниң деткикчилерин чонга таныштырып адады. "Связь-информ", магазиннер "Мастер", "Өлчей", "Коллинз", "Квант", ресторан "Сувон", "Хемчик" пивзаводу дээш, барык чээрби ажыг, үжен чыгыы коллективтер аныяк ыраажыларга деткикчилээн. Ырга сонуургал бо хире күштүг турда, ыр мөөрейлери мынча хөй деткикчилерлиг турда, ыраажы тыва оолдар, кыстар улам немежип, талантызы улам өзер. Келир чылгы мөөрейге белеткелди амдан эгелээр хөрек. Хүндүлүг композиторлар, шүлүкчүлер болгаш ыраажылар, хөгжүмчүлер, силерниң мурнуңарда ажыл үүр. Төрээн Тывавыстың адын төлептии-биле эдилээлиңер.

Светлана БАЛЧЫР.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ЧАА ИЛЕРЭЭШКИНИ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. ООРЖАККА

Дээрги Президент!

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

2000 чылдың июль 6-дан 12-ге чедир үеде Тыва Республикага бистиң албан чоруувуска кичээнгей салып, аалчы езу-биле хүлээп алганыңар дээш өөрүп четтиргенимни Силерге, дээрги Президент, база катап илередирин чөпшээреп көрүнер.

Кызылга бистиң албан езузу-биле ужуражыышкыннарывыстың түңнелдеринге сеткил ханганымны база илереттим. Бистиң ужуражыышкыннарывыстың үезинде чедип алдынган дугуржулгалар чедиишкинниг, бот-бодувуска ажыктыг болурунга бүзүрелдиг мен. Эстон Республикага Силерниң ам кылыр албан чоруунар бистиң кады ажылдажылгавыстың чугула эгези болур.

Мээң бедик хүндүлээшкинимни хүлээп ап көрүнер.

Хүндүлел-биле ЭР-ниң РФ-тө Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини Тийт МАТСУЛЕВИЧ.

* * * * *

Чедип алган дугуржулгалар

Эстон Республиканың РФ-те элчин чериниң делегациязы Тыва Республикага албан чоруу кылгаш, Тыва Республиканың Президентизи – Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак, Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол, экономика сайыды Светлана Николаевна Сапова, национал-политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзааларының сайыдының оралакчызы Хеймер-оол Көкович Куулар олар-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган.

Чедип алдынган дугуржулгалар болза:

1. Тыва Республиканың Президентизи – Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак 2000 чылдың октябрьның үшкү декадазында Тыва Республиканың албан делегациязын баштап, ажылчын албан чоруу кылып, Эстон Республикага кээр дугайында эстон таланың чалаашкынын хүлээп алган.

2.2000 чылдың октябрьның үшкү декадазында Тыва культураның хүннерин Эстон Республикага эрттирер бодал илергейлеттинген. Тыва культураның Эстон Республикага хүннерин ажыдарын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка сүмелээн.

Чорудар ажылдарның планын амгы үеде тодарадып турар. Тыва культураның хүннерин Эстон Республикага эрттирер чарыгдалдарны ТР-ниң Чазаа болгаш эстон тала харылаар.

3. Тыва музыканың кежээзин Эстон Республиканың Москвада элчин черинге даштыкы дипломаттарга бараалгадырын (сентябрьда) тадалар дугурушкан.

4.Информациялар солчуру-биле Тыва Республиканың журналистерин Эстон Республикаже чорударын шиитпирлээн.

5.Талалар акшаландырыышкын, туризм талазы-биле кады ажылдажылганы ханыладыр, "Тыва хевис" ААН-ден Эстонияже чылыглаан тускай ажылчын хептерни чорудар талазы-биле дугуржулгаларны кылган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) Регламентизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

Дээди Хурал 1999 чылдың декабрь 29-та хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) Регламентизинге дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

37 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

"1. Дээди Хуралдың сессиязынга хурал бүрүзүнүң соонда Дээди Хуралдың депутаттарының айтырыгларынга Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы, Тыва Республиканың Чазааның өске-даа кежигүннери, Тыва Республиканың прокуроры, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг өске-даа органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының база тус черниң бот-эргелел органнарының улуртукчулары, а ол ышкаш Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң салбырының эргелекчизи, Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң девискээр салбырының эргелекчизи, Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының Тыва фондузунуң даргазы харыылаары-биле "чазак шагын" хоойлу езугаар эрттирер.

2. Бо чүүлдүң бирги кезээнде санап айыткан албан-дужаалдыг кижилерни Дээди Хуралдың хуралынче чалаарының дугайында база оларга айтырыгларны Дээди Хуралдың Чөвүлели чугаалажып көөр болгаш Дээди Хуралдың сессиязының хүн айтырынга киирип каап болур. Дээди Хурал оон аңгыда айыткан албан-дужаалдыг улусту Дээди Хуралдың хуралдарынга чалаарының дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг. Бо айтырыг талазы-биле Дээди Хуралдың Чөвүлелиниң шиитпирин, Дээди Хуралдың шиитпирин, а ол ышкаш чалаткан албан-дужаалдыг кижилерге Дээди Хуралдың Даргазының чалаашкынын "чазак шагын" эрттиреринге чедир беш хонуктан орай эвесте хүлээп алыр болгаш чорудар.

3. Дээди Хуралдың депутаттарының айтырыгларынга харыылаары-биле чалаткан албан-дужаалдыг кижиге 15 минутадан хөй эвес үени бээр.

4. Чалаткан албан-дужаалдыг кижиниң харыызының соонда улам тодарадып алыры-биле аас-биле анаа чаңгыс айтырыг салыр арганы база оон бижимел-биле салган айтырының алыс утказының талазы-биле сессиянын хүн айтырыының ол пунктузун чугаалажып көргенинин сөөлүнде, беш минутадан хөй эвес үениң дургузунда чүве чугаалаар арганы чалаткан албан-дужаалдыг кижиниң харыызының соонда, баш удур бижимел айтырыг салган депутатка бээр. Тодарадып айыткан аас-биле салган айтырыгга харыыны алганының соонда, чугаалажып көрүп турар айтырыгга көрген үениң дургузунда боттарын сонуургадып турар айтырыгларны чалаткан албан-дужаалдыг кижиге депутаттар салыр эргелиг.

5. Бо чүүлдүң бирги кезээнде санап айыткан албан-дужаалдыг кижилер депутаттарның аас-биле айтырыгларынга харыылаары-биле "чазак шагынга" беш хонуктан орай эвесте чалаттырып болур. Аас-биле айтырыгларга харыылаар талазы-биле санал-оналдар болбас. Чалаткан албан-дужаалдыг кижиниң харыызын алганының соонда, анаа айтырыг салган болгаш оон харыызынга сеткили ханмаан депутат ылавылап тодарадыр дээш аас-биле бир айтырыгны анаа немей сөлүр эргелиг.

6. Бир эвес чалаткан албан-дужаалдыг кижи Дээди Хуралдың хуралынга кээп шыдавас таварылганда Дээди Хуралдың Даргазы-биле дугуржулга езугаар өске бир үеге ол чедип кээр, чок болза Дээди Хуралдың хуралынга бодунуң оралакчызын чорудуп болур".

38 чүүлдү дараазында дугаарлаашкынын өскертип турган, дараазында эдилге-биле немээр:

"1. "Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутадының эрге-байдалының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 18 чүүлүнүң негелделерин (баштайгы истелге органнарының, истекчилерниң оперативтиг истелге тыва, кезээ-чорудулга, ажыл-чорудулгазынга база суд ажыл-чорудулгазынга Дээди Хуралдың депутадының холгаарлаашкынын болдурбас) сагып турган, ыяктан органнарын база албан-дужаалдыг кижилерниң эргезинге кирип турар айтырыглар талазы-биле Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааның Баштынынга, Тыва Республиканың Чазааның өске-даа кежигүннеринге, Тыва Республиканың прокурорунга, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазынга, соңгулданың өске-даа комиссияларының даргаларынга, референ комиссияларының даргаларынга, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг өске-даа органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының база тус черниң бот-эргелел органнарының, а ол ышкаш Тыва Республиканың талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң салбырларының, Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң девискээр салбырының, Медицина ыяап-ла камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң удуртукчуларынга Парламентиниң негелдезин чорудар эргелиг.

2. Парламент негелдезиниң база Дээди Хуралдың чогуур доктаалының төлевилелдерин Дээди Хуралга чугаалажып көөр кылдыр киирер болгаш бо Регламент-биле көрдүнген чурум езугаар Дээди Хурал чугаалажып көөр, а онзагай таварылгада бо Регламент-биле көрдүнген чурум-биле Дээди Хуралдың хүн айтырынга киирер кылдыр Дээди Хуралдың депутады азы депутаттарның бөлүү саналдап болур.

3. Парламентиниң негелдези кирген албан-дужаалдыг кижи Парламентиниң негелдезин алган хүнүнден бээр 15 хонуктан орайтатпайн, анаа аас-биле харыыны (сессиянын хуралынга) азы бижимел-биле бээр азы Дээди Хуралдың доктаатканы өске-даа хуусаада бээр ужурлуг. Парламентиниң негелдезинге бижимел харыыны Дээди Хуралдың хуралынга даргалап олурар кижи номчуп таныштырар. Бижимел харыының хоолгазын Дээди Хуралдың бүгү депутаттарынга чорудуп бээр".

90 чүүлдүң 3-кү пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

"3. Дээди Хуралдың хоойлужудулга, төлээлекчи база контроль талазы-биле бүрүн эргелерин боттандырары-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны Дээди Хуралдың сессияларының хуралдарынга чугаалажып көөр. Бо айтырыглар талазы-биле доктаалдарны депутаттарның доктааткан санындан хөй кезиниң бадылааны-биле хүлээп алыр".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№430
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) XIII-кү эгезинге өскерилгелер киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) XIII-кү эгезинге дараазында өскерилгени киирер:

Конституцияның XIII-кү эгезин дараазында эдилге-биле бижиир:

"XIII-кү эге. Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы, Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазы болгаш оларның оралакчылары.

94 чүүл.

Тыва Республиканың Дээди Судунуң даргазы, Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазы болгаш оларның оралакчылары Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле дугурушканы езугаар эрге-дужаалынга томуйладыр. Дугуржурунуң чурумун Россия Федерациязының хоойлужулугазы езугаар Тыва Республиканың Хоойлузу-биле тодаадыр".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 685
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 29-ку, 36-гы, 37-ги, 38-ки чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни база немелделерни киирер:

1. 29-ку чүүлдүң бирги кезээнин ийиги домаанда "Конституциязы-биле база" деп сөстерге "федералдыг" деп сөстү немээр

2. 29-ку чүүлдүң ийиги кезээн ап кааптар.

3. 36-гы чүүлдүң үшкү домаан "көрдүнген" деп сөстүн соонга "федералдыг" деп сөс-биле немээр.

4. 37-ги чүүлдүң 4-кү кезээн ап кааптар.

5. 38-ки чүүлдүң ийиги кезээнде "Тыва Республика" деп сөстерни ап кааптар.

6. 38-ки чүүлдүң үшкү кезээнде "көрдүнген" деп сөстүн соонга "федералдыг" деп сөстү немээр.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 689
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 111-ги чүүлүнге өскерилге киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 111-ги чүүлүнге дараазында өскерилгени киирер:

Үшкү кезээн ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 687
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 95-ки чүүлүнге немелде киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 95-ки чүүлүнге дараазында немелдени киирер:

Ийиги кезээнде "беш чыл хуусаалыг" деп сөстерни ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 693
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 25-ки чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. 25-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

"25 чүүл "Тыва Республика федералдыг хоойлу-биле доктаатканы бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээли-биле долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының колкол угланыышкыннарын тодарадыр болгаш экология талазы-биле программаларны бадылаар, а ол ышкаш республиканың экономиктиг, социал база экологтуг байдалдарының онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, экологтуг экспертиза талазы-биле хамаарылгаларны хоойлу-дүрүм езугаар таарыштырар.

Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң органнары федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээли-биле бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, хамаатыларның ажыл-чорудулгазын, бир эвес долгандыр турар бойдус хүрээлелинге, чурттакчы чоннуң кадыкшылынга ол айыылдыг болуп турар азы хора чедирип турар болза, ону түр доктаадыр болгаш чедирген каража-когаралды дедир эгидери-биле хемчеглерни алыр".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 683
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 63-кү чүүлүнге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 63-кү чүүлүнге дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 7-ги пунктуда "республикада акша эмиссиязын контрольдаар" деп сөстерни ап кааптар.

2.Бирги кезээнин 20-ги пунктузун "Тыва Республиканың" деп сөстер-биле немээр.

3.Бирги кезээнин 27-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

"27) Тыва Республиканың башкарар чүүлдериниң талазы-биле хүлээп алган болгаш Тыва Республиканың чонунуң эрге-ажыктарын кызагдаар Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының күжүн түр соксадыр. Нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының күжүн түр соксадырының, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында чөрүлдээлерни ажып эртериниң, айыткан актыларның Россияның Конституциязынга дүүшкевинин дугайында негелде-биле Россия Федерациязының Конституция Судунга бижик киирериниң чурумун Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадып айтыр".

4."Тыва Республиканың Дээди Хуралы оларның хүлээп алгылааны нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга өскерилгелер болгаш азы немелделер киирер дугайында, чок болза оларны солуурунуң дугайында саналы-биле Тыва Республиканың Президентизинге азы Тыва Республиканың Чазаанга айтырыг тургузар эргелиг, а ол ышкаш айыткан ол актыларны суд чуруму-биле хомудаар азы айыткан нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшкенинин дугайында негелде-биле Россия Федерациязының Конституция судунга, Тыва Республиканың Конституция судунга доктааттынган чурум-биле айтырыгны тургузар эргелиг".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 691
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 41-ги чүүлүнге өскерилге киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 41-кү чүүлүнге дараазында өскерилгени киирер:

21-ги чүүлдү дараазында уткалыг бирги кезек-биле немээр:

" Кижи бүрүзү профессионалдар эвилелдерин тургузар эргени киириштир бодунуң эрге-ажыктарын камгалаары-биле каттыжыышкынга кирер эргелиг".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 679
2000 чылдың июль 18

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 21-ги чүүлүнге өскерилгелир киирер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 21-ги чүүлүнге дараазында өскерилгелерни киирер:

"21 чүүл. Тыва Республика федералдыг хоойлу-биле дүүштүр даштыкы федеративтиг күрүнелерниң субъектилери-биле, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээр тургузуглары-биле делегей база даштыкы экономиктиг харылзааларны боттандырар, а ол ышкаш бо сорулгага тускай тургускан органнарның эрге-хемчээли-биле делегей организацияларының ажыл-чорудулгазынга киржир.

Тыва Республика Россия Федерациязының Чазааның чөпшээрээни-биле ындыг харылзааларны даштыкы күрүнелерниң күрүне эрге-чагырга органнары-биле боттандырып болур".

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№ 681
2000 чылдың июль 18

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле идепкейлиг ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел дипломунуң дугайында Дүрүмнү бадылоор дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле идепкейлиг ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел дипломунуң дугайында кирип келген Дүрүмнү бадылаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай
2000 чылдың июнь 24
№ 702

* * *

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле идепкейлиг ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел дипломунуң дугайында ДҮРҮМ

1 Культура болгаш уран чүүл талазы-биле идепкейлиг ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел дипломун (моон ынай Диплом дээн) Тыва Республиканың, Россия Федерациязының хамаатыларынга, даштыкы чурттарның хамаатыларынга, оларның хамаатызы болбаан-даа кижилерге, а ол ышкаш республиканың культуразын болгаш уран чүүлүн хөгжүдеринге, бедик уткалыг уранчечен чогаалдарны тургузарынга, чогаадыкчы кадрларны кижизидеринге болгаш белеткээринге боттарының ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы-биле боттарының улуг үлүүн киирген юридиктиг албан черлеринге тыпсыр.

2.Дипломну Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелинин (моон ынай Чөвүлел дээн) киирип келгенин езугаар Тыва Республиканың Президентизиниң айтыышкынын езугаар 2000 чылдан эгелээш чыл санында тыпсыр.

3.Диплом тыпсыр кандидаттарны күрүне эрге-чагырга органнары, черче-биле бот-башкарылга органнары, чогаадыкчы эвилелдер болгаш каттыжыышкыннар, культура албан черлери депшидер.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле идепкейлиг ачы-буян болгаш деткикчи ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел дипломнары-биле шаннаар дугайында дилеглерни киирериниң база чугаалажып көөрүнүң чурумун Тыва Республиканың Президенизи бадылаан.

ЛИТЕРАТУРА БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ С.А.САРЫГ-ООЛ АТТЫГ ЧЫЛ САНЫНДА ТЫПСЫР ПРЕЗИДЕНТ ШАННАЛЫНЫҢ БОЛГАШ ЛИТЕРАТУРА, УРАН ЧҮҮЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА – ХООЧУННАРГА ТЫПСЫР ПРЕЗИДЕНТ СТИПЕНДИЯЛАРЫНЫҢ ДҮРҮМНЕРИН БАЗА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАНЫНДА КИИРГЕН АЖЫЛДАРНЫ БОЛГАШ КАНДИДАТУРАЛАРНЫ ЧУГААЛАЖЫП КӨӨР КҮРҮНЕ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫН БАДЫЛААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1.Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А.Сарыг-оол аттыг чыл санында тыпсыр база литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр Президент стипендиязының Дүрүмүн бадылаар (кошкан).

2.Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга—хоочуннарга тыпсыр Президент стипендиязынга киирген ажылдарны база кандидатураларны чугаалажып көөр талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязының составын бадылаар (кошкан)

3.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай
2000 чылдың июнь 8

Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың июль 8-те № 676 Чарлыы-биле бадылаан

Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүл хоочуннарынга тыпсыр Президент стипендиязының дугайында ДҮРҮМ

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык чогаалдарын тургусканы дээш Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлүнүң ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр.

1.2. Президент шанналары тыпсыр чогаалдарны яамылар, ведомстволар, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогаадыкчы эвилелдер, коллективтер, а ол ышкаш албан черлери болгаш организациялары саналдап киирер.

1.3. Президент шаннаның чыл санында-ла чогаалчы С.А.Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнү ноябрь 17-де 15.000 рубль хемчээлдиг тыпсыр.

1.4. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А.Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр Президент стипендиязын тыпсыр талазы-биле киирген ажылдарны болгаш кандидатураларны чугаалажып көөр талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязының составын бадылаар (кошкан)

3.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай
2000 чылдың июнь 8

Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың июль 8-те № 676 Чарлыы-биле бадылаан

Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүл хоочуннарынга тыпсыр Президент стипендиязының дугайында ДҮРҮМ

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык чогаалдарын тургусканы дээш Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлүнүң ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр.

1.2. Президент шанналары тыпсыр чогаалдарны яамылар, ведомстволар, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогаадыкчы эвилелдер, коллективтер, а ол ышкаш албан черлери болгаш организациялары саналдап киирер.

1.3. Президент шаннаның чыл санында-ла чогаалчы С.А.Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнү ноябрь 17-де 15.000 рубль хемчээлдиг тыпсыр.

1.4. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А.Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр Президент стипендиязын тыпсыр талазы-биле киирген ажылдарны болгаш кандидатураларны чугаалажып көөр талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязының составын бадылаар (кошкан)

3.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай
2000 чылдың июнь 8

Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың июль 8-те № 676 Чарлыы-биле бадылаан

Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүл хоочуннарынга тыпсыр Президент стипендиязының дугайында ДҮРҮМ

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык

чогаалдарын тургусканы дээш Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлүнүң ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр.

1.2. Президент шанналары тыпсыр чогаалдарны яамылар, ведомстволар, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогаадыкчы эвилелдер, коллективтер болгаш албан черлери, организациялар саналдап киирер.

1.3. Президент шаннаның чыл санында-ла чогаалчы С.А.Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнү ноябрь 17-де 15.000 рубль хемчээлдиг тыпсыр.

1.4. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А.Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр Президент стипендиязын тыпсыр талазы-биле киирген ажылдарны болгаш кандидатураларны чугаалажып көөр талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязының составын бадылаар (кошкан)

3.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай
2000 чылдың июнь 8

Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың июль 8-те № 676 Чарлыы-биле бадылаан

Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүл хоочуннарынга тыпсыр Президент стипендиязының дугайында ДҮРҮМ

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык

1.1 Литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга тыпсыр С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның акы-дунмалыышкы болгаш кижиге ынак болур чорук сиңниккен, национал культураның сагыш-сеткил байлаан көвүдедип, чоннуң амыдыралының боттуг байдалын болгаш төөгүзүн көргүскен, амгы үедеги тыва литератураның кайгамчык

чогаалдарын тургусканы дээш Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлүнүң ажылдакчыларынга чыл санында тыпсыр.

1.2. Президент шанналары тыпсыр чогаалдарны яамылар, ведомстволар, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогаадыкчы эвилелдер, коллективтер болгаш албан черлери, организациялар саналдап киирер.

1.3. Президент шаннаның чыл санында-ла чогаалчы С.А.Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнү ноябрь 17-де 15.000 рубль хемчээлдиг тыпсыр.

1.4. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А.Сарыг-оол аттыг Президент шаннаның болгаш литература болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр шанналды чыл санында-ла Тыва Республиканың литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр

идип үндүрген тала бүзүредир болгаш комиссияже бир экземплярны чорудар.

1.5 Комиссияже чорудар айыткан документилер-биле кады чогаал талазы-биле дараазында документилерни немей чорудар:

— литература талазы-биле – 4 экземпляр чогаал номун;

уран чүүл талазы-биле – фото-чуруктарның, дүжүүп тырттырган чуруктарның, каталогтарның, проспектилернин, ноталарның, материалдарның хоолгаларын, видеокассеталарны, өске-даа дүжүүп тырттырган ажылдарны киирер.

Комиссияга киирген материалдарны дедир эгитпес, чогаалдар оригиналдарын эгидип болур.

1.6. Шанналга чогаалды идип үндүрген тала чоруткан чогаалының талазы-биле чаа медээлерни комиссияга дыңнадыр эргелиг, комиссияның негелдезин езугаар чогаалдың оригиналын бээр, чогаалды чугаалажып турар үеде комиссияга дузалаар.

1.7. Комиссия документилерни чыл санында-ла октябрь 1-ге чедир хүлээп алыр. Президент шанналынга киирген чогаалды мурнунда парлаан (күүсеткен, көргүскен, туткан) турар.

1.8. Президент шанналы тыпсыры-биле идип үндүрген бүгү материалдарны Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузунда 18 бажынче Чазак Бажынынче чорудар.

1.9. Президент шаннаның Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыын езугаар, комиссияның киирген езугаар тыпсыр.

2.1. С.А.Сарыг-оол аттыг литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр шанналды чыл санында-ла Тыва Республиканың литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга – хоочуннарга тыпсыр

2.2. Президент стипендиялары тыпсыр кандидаттарны яамылар, ведомстволар, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогаадыкчы эвилелдер, коллективтер болгаш албан черлери, организациялар саналдап киирер.

2.3. 800 рубль түннүг стипендияны ай санында тыпсыр.

2.4. С.А.Сарыг-оол аттыг Президент стипендиязынга киирер литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларын Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязынга, депшиткен кижилернин фамилиязын, адын, адазының адын, псевдонимин, чогаадыкчы ачы-хавыяазының ниити үнелээшкинин айтып киирер, бир экземпляр документини идип үндүрген тала бүзүредир.

2.5. Тыва Республиканың Президентизинин чанында күрүне комиссиязы ТР-ниң Президент шанналарын болгаш Президент стипендияларын тыпсыр дугайында дилегни Кызыл хоорайда Чүлдүм кудумчузунуң 18-ки бажынче (Чазак Бажынынче) чорудар

* * *

Тыва Республиканың Президентизинин чанында ажылдарны болгаш кандидатураларны чугаалажып көөр талазы-биле күрүне комиссиязының составы:

Э.Х.ООРЖАК — Чазак Аппарадының удуртукчузу, ТР-ниң сайыды, комиссияның даргазы, **Ч.Ч.-Д.ОНДАР** – ТР-ниң культура болгаш кино сайыды, дарганың оралакчызы, **М.Д.БАВУУ-СЮРЮН** – ТывКУ-нун филология факультединин кафедра эргелекчизи, харыысалгалыг өске-даа 14 кижини киирген.

Культура амыдыралы

ҮНЕР ДӨСТҮГ

Кызылга "Саян дагларының аялгалары" эстрада ырызының делегей чергелиг конкурузу болуп эрткен. Мен уран чүүлдүң хоочуну кижи болгаш бо конкурс-мөөрейни ийи хүн кончуг кичээнгейлиг көрүп, сонуургап тура, бир онзагай чүвени эскердим. Чыл санында доктазмал эртип турар Улуг-Хемниң Чодураа суурнуң эрттирип турары "Чаатының ыраажызы" деп ыры мөөрейиниң шилип, тып үндүргени ыраажылар бо делегей конкурузунга ылгалып үнгени черле макталдыг. Эрткен чылын "Чаатының ыраажызы—99" деп 5 дугаар конкурска жюриниң ажылынга Улусчу чогаалдыга бажыныңын киллис даргазы Зоя Монгуш, шүлүкчү, "Сылдысчыгаш" солуннуң редактору Александр Шоюн, композиторлар эвилелинден мен баштадыр өске-даа кежигүннерлиг шыңгыы жюри бирги шанналды Шагаан-Арыгның аныяк ыраажызы Буян Кууларга берген бис. Буян Куулар бо делегей конкурузунга бирги дипломант шанналды чаалап алды. Ол-ла "Чаатының ыраажызының" ийиги шанналының эдилекчизи Анна Кыргыс "Тиилелгеже чүткүл" деп тускай шанналдың эдилекчизи болду.

Делегей конкурузунуң түннел гала-концертиниң ажыдыышкының кылыр үнелелди, эргени "Чаатының ыраажызы—98" конкурстуң тиилекчизи Айдаш Барынмаага берген. Бо бүгүнү көрүп ора, 21 киржикчилиг делегей конкурузунга бичии көдээ суурнуң чылдың эрттирип турары "Чаатының ыраажызының" үш киржикчизи болганы, олар эки үнелелди алганы республиканың культура ажылдакчыларын бодандырар ужурлуг!

Бо конкурс дугайында бичии таныштырылганы черле кылыпсаң тур мен. (Тыва чогаалчы, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, культура ажылының хоочуну Натпий-оол Кара-оол төрээн чери Чаатыга мындыг онзагай ыры конкурузун (баштайгы чылын суурунуң иштинге, оон ийи чыл кожуун хемчээлдиг, а сөөлгү ийи чыл республика хемчээлдиг) эрттирип турар. Мону эрттиреринге чарыгдал кожуунуң культура килдизинден, Культура яамызындан шуут үнмейн турар. Оон эрттирикчилери чогаалчы боду, оон чоок дунмалары, эш-өөрү. Эрткен чылын ону канчаар эрттирип турарын жюри кежигүнү кылдыр чалаттырып чеде бергеш, караамбиле көрүп, шуут кайгадым. Түннел оюнга арткан 15 ыраажыдан аңгы, ол суурнуң чонунуң деткимче шанналдарын он ажыг кижиге бердилер. Культура бажыңының сценазының кырын ол чер чурттуг чурукчу Кызыл-оол Амбар-оол Чааты тайгазының бир сынының хевири-биле тургусканы кара кайгамчык.

Бо б

"ШЫН"-75

ШЫННЫҢ ПАТРИОДУ

(ИНТЕРВЬЮЖУТКАН ЧУГАА)

Хоочун башкы, шулукчу, ырак көдээге хөй-нинтинин идепкейлиг ажылдакчызы болуп келген, ам хүндүлүг дыштанылгада Молдурга Бүрүшкекович Салчактың намдар, амыхуу амыдыралын, ажылчорудулгазын бо биче очеркке долу көргүзеринин эргежок чугулазы чок. Олар ооң шулүктери "Шуурган" (1963), "Таныш" (1967) "Истер" (1970), "Аялга" (1974), "Тура-Сорук" (1979), "Чырык үем" (1983), "Үешагның судалы" (1987), "Ыдыктарым" (1990), "Сүзүк" (1994) деп номнарында база ооң чангыс чер-чурттуу, төөгү эртемнеринин кандидады И.У Самбуу-биле демнежип тургускан "Өндүр Мөңгүн-Хайыракан — өгбе болгаш салгал чурту" (1998) деп төөгү энтографтыг, чечен чогаалдыг чыындыда болгаш "Шынга" парлаттынган улуг хемчээлдиг публицистиг сактыышкын үүлдеринде орук демдеглелдеринде кезик-чамдыктап киргилээн

Молдурга Бүрүшкековичинин (Салчак Солагайның) "Шын" солунче бижикчи оруу, ооң бо очерктин авторунга бадыткап бергенин езугаар, хензиг медээлерден, Улуг-Хем ол чарында туйбу заводунга школачы, сургуул чылдарында шефтээшкинден төрүттүнген репортажындан, хөй санныг чурумал, очерктеринден, шулүктеринден, баллада, шулүглелдеринден эгелээн болуп турар 1953 чылдан бээр ону ам бистин эрвыста чок, бо хүннерде ажылдап, чурттап-даа чоруур журналистерниң "Шынның" патриоду" деп сагыл четтирткенинде бичии-даа хөөредиишкин чок Ону С.Б.Молдурганың 1975 чылда бижээн "Шынның" 50 чыл оюнга турааскаткан "Ыдыктыг үш үжүк" деп үш-ле строфалыг шулүүнде көрүп болур:

Шыны херек, өннүктерим,
чаныс-даа хүн
"Шынның" арнын ашпас
ужур менээ турбаан:
Шынчы өннүүм келген
ышкаш өөрүп уткып,
Шымды кирип, холдан
салбайн, номчуп келдим
Ынай чаштан чугаалашкан
солунумнуң
Ыдыктыг үш үжүү безин
"Шын" деп сес ол
Ынчан баштан шулүүм
парлаан сөөлгү арнын
Ырым үнген дугаарын-даа
утпайн чор мен
Ногаан, кызыл өңнүг
үнген эгелери
Назын билбес мөнге час,
тук сагындырар
Намның сөзүн, чонум
ижин
"Шындан" көрүп,
Номчуур, өижиир сурталчызы болуп чор мен.

(С.Молдурга. "Тура-Сорук". 1979 ч. Ар. 18).

Мону бижииринин бичии мурнунда авторнуң бажынынга четтим. Ооң чөпшээрелин езугаар кара-хүрең карттыг "Хүндүлел бижиин" ажып көрүп ор мен: "Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму 1965 чылдың август 24-те Чарлыы-биле эш Молдурга Салчак Бүрүшкековичи парлалгага хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келгени дээш база "Шын" солуннуң баштайгы номериниң үнгенинден бээр 40 чыл оюн таварыштыр шаннаткан" — дээн сөстерниң адаанда Дээди Советтиң Президиумунуң даргазы Б.Долчанмаа, секретары К.Диига ат салган болду. Эгезинден тура, бөгүнге чедир чүгле "Шынга" бижикчивистин ниити стажы 47 чыл азы чартык чүс чылче чоокшулап орар, а автор боду 65 харлаарынын бүдүүзүнде келген-дир. Мынчап кээрде ооң башкы ажылындан (1957 чылда эгелээн) чогаадыкчы стажы харын-даа хөй — баштайгы шулүүн бижип, парлатканындан бээр ол 50 чыл оюн демдеглеп болур кижи болду.

М.Б.Салчактын "Шынга" демир-үжүүнүң бажы ам-даа чидиг хевээр, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазыбиле конкурска ол бистин солуннуң база үстүнде комитеттиң шанналын ийи чыл улаштыр чаалап ап келди. Молдурга Бүрүшкековичиниң социал-политиктиг, экономиктиг-даа айтырыгларга хамаарышкан чидиг памфлеттери колдуунда-ла "Шын" солунну дамчыштыр эртип келген, кичээндириглии, ырак көрүштүүбиле онзаланып турар. Ол биске берген материалын парлаарынга белеткеп алгаш турда безин алгаш баар чаңныг кижи — элээн саададыптарывыска могаттына берген деп-даа болгу дег. Херек кырында ындыг эвес, фактыларны туюлунга чедир ылавылаар, быжырар, сөс-домакты ыяк хоюглаар дээш ындыг, бижээн үүлүнге бедик харысалгалыг, бодунга хайыра чок негелдиг кижи болуп-тур ийин. Ооң кырында кончуг биче сеткилдиг автор дээрзин немеп каалы.

— **Силерни чоокка чедир-ле колдуунда-ла шулук аймаа чидиг айтырыглар көдүрген база публицистиг, төөгү угланыышкынныг үүлдер, сактыышкыннар бижикчизи деп билин чорааныыс ыракта долу эвес, кызыы дээрзин бистиң солунга парлаттынган "Үүрээм сорбулары" деп лириктиг тоожуңар көргүскен. Ол номчукчуларныңулуг сонуургалын болдурган тоожу ооң-биле доозулган бе азы уланчылыг бе деп айтырып каап, телефоннандаа турдулар. Ол дээш килдистиң ажылдакчызы силериң-биле интервью кылыр ужурга таварышкан, ацаа долу харыыны берген болгай силер. Ам проза аймаандан үүнү сонуургадын болур силер, Бүрүшкекович?** — деп ооң айтырган мен.

— Үстүнде айтырыңарга хамаарыштыр чаңгыс мындыг тодаргайлаашкын кылыйн. Эде тургузуушкун дээр, херек кырында чаартылга-даа эвес, харын горбачевельцинчи үрегдээшкинбиле коды чаа эрткен үүс чыл сөөлүнде национаддар аразында чамдык чөрүлдээлериниң уржуубиле кезек үеде чиде берген интернационалны темаже эглирин орааладшканым ол. Ол ийиги тоожум. Ону номчукчулар чылыы-биле хүлээп алганын менээ база чугаалап турдулар, силердаа чугааладынар Бо таварылганы ажыглап алгаш, бүгүдеге өөрүп четтирдим! Дайын үезинде көдээнин хайыышкынныг амыдыралын көргүскен "Арбанымче аян-чорук" деп баштайгы барымдаалыг тоожумнун чамдык эгелери № 1 "Улуг-Хем" (1998) сеткүүлде парлаттынган ынчалза-даа бүгү-ле редакцияларнын таваржып турары сан-хөө бергедээшкиннериниң уржуундан ара үзүлген, артканнарын номчукчулар "Шынның" чоокку үндүүрүлеринден көре бээр дээрзинге идегеп турар мен

— **1941 чылдың март 12-де ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң доктаалын езугаар Тываның девискээринде 5 кожуунарны немей тургускан, олар келир чылдың түс-туста боттарының 60 чыл оюн демдеглаари-биле белеткениң турар болгай. Ук кожуунарның бираазиге силериң өскен-төрээн Мөңгүн-Тайгаңар хамааржыр ышкаш ийик. Молдурга Бүрүшкекович?**

— Шак-ла ындыг. Амдыгааштан чамдык кыска үүлдерни болгаш шулүктерни өске солуннарже база "Улуг-Хем" сеткүүлче берип эгелээн мен, ооң иштинде "Шынче"-даа. Оларның эн-не улуг хемчээлдии, солуну — "Мөңгүн-Тайга — аас болгаш бижимел чогаалдарда" деп төөгү шинчилелдиг үүлүм болур боор. Ону чедир ажылдаарынга үе база кадыкшылым четчир болза, "хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар" — деп, чугаа бар болгай — База-ла "Шынче" азы "Улуг-Хем сеткүүлче-даа бериптерим чадавас...

— **Бажыңнарга бир көргеним "Хүндүлел бижиицерде" сөзүглелдиң орустаан талазында "за плодотворную журналистическую деятельность" дээн чораан. Мынча чылдарда "Шынга" бараан болуп келген солунчу ажыл-чорудулганарны ол сөстер аныяацарда-ла чиге тодарадып каап. Билээдиңер бар-чогу хамаанчокка, чартык үүс чыл ажыг үе дургузунда журналист деп атка төлептиңерни бадыткап, ону шаныдып-даа келдиңер. "Кас оруу — каалама, дуруза оруу — дунук" дээр болгай. Ол солун, берге оруунарга шаптараазынар база турган боор аа, Бүрүшкекович?**

— Чугаажок! Чежезин ол дээр! Олардан ийи-үшле чижек. Тыванын мурнуу барыын кожууннарының бирээзинге бир-ле дугаар башкылап кээримге, ол девискээрден биш көдээ бижикчи солунга шыны-биле бижээн шулүглели дээш өжээтиниң кара холундан барган. Ол эш менээ сөглеп четпес хомуданчыг болган. Суурумга келгенимде согур таварылга-биле келген бир эмчи кижилер эмнээр туржук, арагалап, шош-содаа кылып, адыгуузун мал эттеп турганын бижээш, чандырсоора бооладып, бодум аарый бергеш, хораннадып кал часкан черим бар. Шулүктээн фельетоннуң адын — "Любимов үүү дээр ирги?", а эмчини — Юрий Мандрыкин дээр чүве-ле болгай. Удаваанда "маадырым", кадык камгалалының үстүнде адааным саныды, ооң оралакчызы үжелээ ажылдан дужурткен. Бо үш доннун тывызын "Шын" ынчаар үзе шиавар арганыг болган. Дараазында "Бай-ыктыг доскаар" деп фельетонум баштай кожуун, ооң соонда, колхоз даргалааш сандараткан, чазый-чилби дүжүметти сойгалап чайлаткаш, ооң талалакчыларынга үр-ле кызамдаткан мен. Адак соонда "Улдуруктар човуланы" деп басням база-ла ээлерин тыпкан, оларның "аарышкылыг черинге" дегреш, обкомга четкеш, ие-тала үш дүжүметтерниң хаалын баштарын сепкередириңге догүм болган. Оларның камгалакчыларындан согуг "Шынның" ынчаардагы кол редакторунга, партийжи амыдырал килдизиниң эргелекчизинге база дүшкүлээнин хоочун бижикчи кударал-биле сактып дооскан...

Бо үүлдү "Шынның" мооң беш чыл мурнунда эрткен юбилеиинге М.Б. Салчактың тураскааткан дараазында одуругларыбиле доозуп каал, номчукчу:

Сески классчы оолак
шаамдан
Четчип, бүүрул
апаргыже,
Чеден бештээр
"Шынымның" сээн
Сеткил-нүүрүн —мээң
нүүрүм.
Сен-даа хоочун, мен-даа
хоочун,
Чергелештир базып ора,
Улузувус мергени дег,
Угаан бодал чулуун
тарыыл!
Шыны херек,
миннир мен:
"Шындан" өзүп үнген
мен!..

Дүүнгү, бөгүнгү, даартагы-даа солуннуң хоочун, аныяк-даа ажылдакчылары, бижикчилери ынчаар чугаалаарынга төлептиг, эргелиглер. Молдурга Бүрүшкекович мында бистин шуптувустун ниити бодалывысты чиге илереткен Бо байырымныг хүннерде ооң дээре чугаалаары берге!

С.Б. Молдурга үүле бодунга эвес, өскелерниң чогаадыкчы өзүлдезинге негелделиг, чайгылыш чок бижикчи, чогаалчы дээрзин "Шынга" үнге-ле үрдаа болбаан "Чиик көрүп болбас" деп үүлү бадыткалдарының чөптүү, ооңбиле кады, чаагай сеткилдии-биле онза үнелиг, кандыг-даа деңнелдиң авторлары, назы-хары, арга-дуржулгазы барымдаа чокка, хүлээп көөр ужурлуг деп бодаар мен.

Молдурга Бүрүшкекович чурттап келген назынының бо үезинде ол хөйну көрген, хөйну бижээн. Амыдыралдың эрткен үези-биле бо үени деннеп, алыс төөгүнүң шын арнын чугаалап, бижип чоруур чогаалчы дээрзин ооң сөөлгү үеде "Шын" солуннуң арнынга үнген материалдары бадыткап турар. Кезек үеде ону үүле Мөңгүн-Тайга дугаында колдады бижиир деп чамдык эш-өөр чемелеп шаг болдулар ийин. Шынап-ла, Мөңгүн-Тайга болунуң чайгаар бүткен бойдус чурумалыбиле Тывада кайгамчык оран, ооң ажыл-ишчи бөдүүн чонун, эгээртинмес байлак бойдус чурумалын, кадыг-ширинин агаар бойдузун бодунуң чогаалдарының каш янзы хевирлериңе тодаргаяыбиле бижип көргүскен. Бодум хүүмда Молдурга Бүрүшкековичини даглыг чернин ыраажызы деп хүндүлээр мен.

"Шын" солуннуң хоочун бижикчизи, кайгамчык биче сеткилдиг, турэ-соруктуг, бурунгаар көрүштүг чогаалчы өннүүвуске, акывыска солуннуң 75 чыл юбилейин таварыштыр аас-кежикти, чогаадыкчы чедиишкиннерни, буянныг кежик-чолду солуннуң чогаадыкчы коллективинин мурнундан күзедивис.

Сергей ХЕРТЕК.

ИППОДРОМ ХЕРЕК БЕ?

Бистер күрүнеиң чер комитединиң тускай эртемниглери ажылывыс аайы-биле албан организация черлериниң, хууда-даа кижилериниң быжыглады алган чер участоктарын ажыглап, чер үндүрүүн төлеп турарынга хыналдаларны кылып турар бис. Чоокта чаа шак ындыг хыналдаларны кылыры-биле уругларның аът спортунуң школазынга, күрүнеиң аът заводунга хамаарылгалыг ипподромга чеде бердивис.

Уругларның аът спортунун школазында ниитизиби-ле 10 ажыг чылгы малдар бар. Ында хоорайдан 60 шаа уруглар кээп, секцияларда үстүп алган аът мунуп өөренип турар. Оларны ийи тренер башкылар удуртуп, бир неделяда 18 шак ажылдаар. Эге бөлүктүң уруглары 3 чыл, улуг бөлүктүң база 3 чыл өөренир тускай программаларлыг.

Аът спортунун школазы, ооң тренер башкылары кожууннарга аът чарыжын эрттирериниң чурумнарын ажылдап кылып, графиктерин тургузуп берип турар болду. Аът ажаакчылары аттарының турар черлерин арыг-силиг тудуп, өй-шаанда чемгерип, оттарып турарлар. Аът спортунун школазы үе-шаа чеже-даа берге болза, боттары кызып ажылдап турар, кол-ла үүве ооң баазазы үрелип, сандараашкыныг таварышпаан. Ындыгдаа болза Тывавыстың хамчыктыг "аарыы"— оор оларны база оюп эртпеин турар. Ол чорук малдын баш санын өстүреринге, чаш төлүн камгалап алырынга шаптыктап келген Бо чылын олар бир кулунну база немей алган болду.

Ооң чанында турар аът заводунга хамааржыр ипподромга чеде бердивис.

Ипподром берге байдалда келгенин ооң даштыкы байдалы-ла херечилеп турар Ол организацияның даргалары ажылдаар черинге-даа келбес, кайда үүнү канчап турарын билир кижи чок болду. Чанында бажыңнарның чурттакчыларындан айтырарыыска, ипподромда дүн-хүн чок элээр-эзирик кижилер чыглыр, данны атсы шуугажып тура хонар, харын-даа өрт-халап үнмейн турар өршээлдиг үүве бо деп сагыш човап турдулар. Ипподромну долгандыр кажаалап каан херим шагдала чок, ам ооң көрүкчүлер олурар сандайларын төндүр, узуткап чок кылыр дей берген. Адаанда улуг корпузунда эжиктери мүнне мүңгаш. Каш чыл бурунгаар ипподромнуң кандыг байдалдыг турганын чон эки билир. Орта улуг-улуг байырлалдар, наадымнарга коштуг аттарнын, үүгүрүкдаа малдарның чарыштары доктаамал болуп турду. Сөөлгү чыларда республикада аът спортунче кичээнгей улгадып, кандыг-даа байырлалдар аът чарыжы чокка эртпейн барбас апарган. Аът чарыштырары үүгле Кызылга эвес, кожууннарга, сумуларга доктаамал эрттип, тиилекчи аттарны багай эвес шаннап турар болгай бис. Ол чорук аът спортун массалыг болдурарынга улуг рольду ойнап турары чугаажок.

Ындыг-даа болза барын-барып республиканың төөгү Кызыл хоорайга ипподром чок турары таарымча чок деп бодалдыг мен. Ипподром дээрге хоорайның база бир чугула тудуу, ооң көрүнчүү, аътка хандыкшылдыгларның дыштаныр чери-дир. Россияның кандыг-даа хоорайларында сөөлгү үеде улус чон ипподромче барып, аттарны сонуургап көөр, харын-даа акша-төгерик ойнап алырының төөгү апарган болгай. Ындыг турбуже бистер тывалар олардан үүвүс дудай бергенил? Тыва кижи дээрге аът мал-биле кады өскен, ол чок болза, амыдыраары берге болгай. Чеже-даа машина-техника хөй болза, аътты черле солуп шылавас.

Аът спортунуң школазының директору Санчы Олегтин чугаалап турарыбиле алырга, ипподромнуң үүгле аът чарыштырар шөлүн ук школага дамчыткан бооп турар. Сөөлгү үеде ол шөлүгешче шык талазында хамык бажыңнар богун төгер төөг болуп, машина-балгаттарның демир-дестерин сөөртүп эккеп кааптар апарганынга хомудап турду. "Бистин школавыс, республиканың спорт комитеди-даа бо шөлдү кажаалап аптар харыывыс чок" — деп чугаалар болду.

Ооң бодап турары болза, бир эвес ипподромну катап сегидип, септелге ажылдарын чоордар дээр болза, Чазак деннелинге айтырыгны көдүрүп, акша-төгерик талазы-биле деткимчени бээр болза, кылып ап болур хире. Бир дугаарында, долгандыр херимни улуг бетон ханалар-биле кылып алза, чараш көстүр болгаш архитектурлуг негелдеге тааржыр, ийи талазында, ол дээрге үүс-үүс чылдарда турар мөнге тудуг болур дээрзин чугаалаарга, мен база орта каттыжыксап, хоорайда-даа, кожууннардаа ара кагдынган, тоймаглаттынган хамык тудуглар долгандыр улуг бетон херимнер үрелип, шыдалдыг кижилер тура соп ап турарын бодап, ону оорладырының орнунга ипподромга ажыглаары-биле чыгза кандыг ирги деп бодап сагыжымга кире дүштү.

Ооң соонда ипподромнуң конторазын эде дерээш, көрүкчүлер орар сандайларын чаартып, кырын крышалап дуглап алыр суг болза, дыка көрүштүг апаар. Чоорту ипподромну комиссия угланыышкынынче киирип, Россия чергелиг-даа маргылдааларны эрттирип болгай Кожаларывыс Хакасия, Красноярск, Алтай, Моол дээш, өске-даа черлериңе шыырак аттарын чалап, маргылдааларны эрттирип болурунуң аргалары тургустунуп болур хире. Орта үүгле аът чарыштырар эвес, моондактар ажа шураар аттарны база өөредип, спорттуң бир чаа хевириин нептередири күзенчиг.

Бир эвес езулуг эки шынарлыг ипподромну ажыдып, янзы-бүрү аът спортунуң маргылдааларын эрттирип өөрени бээр болзувусса, ону долгандыр садыг-саймаа төөг ажыттынып, чонга таарымчалыг байдал тургустунуп болур.

Адак соонда билип алыр үүл болза, ипподром чогум кымның өөнчүзүл деп айтырыгны тодарадыры чугула. Каш чыл бурунгаар ипподром, аът заводу Көдээ ажыл-агый яамызынга хамааржып турган деп, тускай эртемниглер чугаалап турар, сөөлгү үеде ол кымга-даа хамаарышпас, хуужуттуна берген-даа дээр кижилер бар. Бир эвес ипподромнуң шөлүн аът спортунуң школазынче берипкен үүве болганда, ук айтырыгны сонуургалдыг черлер-биле кады айтырыгны көдүрүп, бир түүнелди үндүре бээр боор дээрзинге идегедим.

Дандар ВИКТОР.

Моторк ТИРЧИН

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Тоожу

(Улаштызы. Эгези № 79, 80 "Шында").

Амыдыралды кымдаа сүт дег аккыр кылдыр тудуп шыдавас. Чуртталга хөй талалыг, онгул-чингил дээрзин ашак, кадай сымыражып шаг болган. Челээш өгбүлезин камгалап арткан.

Та үүү үүве чоокшуладыпкан, Элбек, Чула база Алдын-оол өннүк-тала апарып-тырлар. Дашка арага, хөнек ишти шимедаа чооглаан иргин. Чугааның уг-шии бот-башкарнып ажылдаары турган. Ужурлуг, дөстүг оруктун кокпазы шөйдүнген.

Араттаар! Үш ожук даштарынга паш салыптарга, чайгылбайн барган. Чугаа дүгжү берген Элбектин самбыңнга коданкодандан хой, өшкү, инек болгаш чылгы... дүктүн, сүттүн база эттин өртекүнези көстүп келген. Самбың эрегези он-он муннарны, миллионнарны айтып турган.

Араттаар! Чер онзазыбиле херек. Тараа тарыыр — чон чемгерер. Он-он тонна тараанын артында мун-мун акша чаштынган. Хуулгаазын күзел сиңниккен акшалар шылырткайнып, кармактарны дартайтып, ээлерин кыйгырып турган. Кыштаг, техника чугула бооп келген.

Араттаар! Челээш биле Солангы садыгжы-саарлыкчылар болур, Чула биле Алдын-оол тракторист, комбайнер болгаш малмаган кадарар деп планнаттынган. Элбек сан-хөө туткан, а Чинчи алдын холдуг кыс—повар. Эт-ле турза, манчы белен! Бо дээрге амдыызында күзелдир. Саазын кырында бижиттинген. Малды чүүн-биле садып алырыл? Акша кайдал? Үш өннүк тулдур хөөрешкен-даа, хырын быжыы-биле ижип, чип-даа алган. Түннел үндүргеннер: араттаар, ооң өске орук чок.

Элбекти элдеп-эзин дүш-түл тудуп чий берген. Хамчааранга-даа кактадып чыткан. Өске күякка хонгаш, каргышка таварышкан-дыр сен Кадайынга кагдырып канчаар болдун Хөк дивес боду чөдүл-каккыл-даа тып алган. Ажы-төлүнден чарлыры дег хинчек, човулан кааа турган деп. Хам-чааран деп хүндүлээн кижи боду адаттынган хамзыыргай эр болган. Элбек орта харын бир улуг тынган. Чинчиниң сүмези-биле лама-башкыга кирип алган. Мөргүл кылдыры арыгладып, сержим четтиргеш, сергей берген иргин Сагыштан аарыыр, сүзүктен сегиир дижир болгай. Сагыш-сеткилдин оваарныын чөптүг кылбаска хоржок деп үүвени думчуунга кертип алган.

Рынок! Оттуг-Орук суур эмдер-самдар апарган. Тудуглар онгак-өңгек арткан. Уеден кым чайлаан боор. Демократия чонну баштай берген. Ажык-чар хүрээ-хиттин сарыг туктарын киискидипкен. Чанчылдар, сүзүктер эгиттинген.

Чамдык кижилер ажытчажыт садыглаашкынны чорудуп эгелээн. Арагадары кончаалыг согуг болган. Оптуг-даа, кажардаа кижилер тыптып келген. Олар бөдүүн чоннун мурнунче бар шаа-биле чүткүп үнүп келген. Акша, акша... Соок, чииртим тыныш калчаалыы-биле шурап кел чыткан. Өршээзин ыңай. Арагалаашкын база ажыт-чажыт чок байдалче чаптыла берген.

Үш өннүктер идээледир ишкеш барган. Ажы-төл бодарадыр салгал улап төрүүрүн үнелеп, кадайкыстар ашактарын суглуктааш чыдыпканнар-дыр. Караанын огу дег камгалап шыдапкан. Үезинде ойт деп хоругну ажыглапкан.

Чүү-даа үвеге ындыкы болгаш бетики деп хемчег кызыгаар турар. Кадайларны эки эдертирге, сарыылдыг-даа, чеми амданныг-даа деп, Элбек үнелеп арткан.

— Өршээ, хайыракан! Бурган авыралы-ла турзун. Мен ашаамга ынак-даа, шынчы-даа кыс мен. Өгбүлемге ооң чараш үүве турбас — деп, Солангы эштеринге көөргеттинген.

Челээш биле Чинчи суг пактап алганнар Оттуг-Орук суур тоймагланып, дүрзүзүн оскунуп бар-ла чыткан Кижилер база үндүрүк-киирик бодалдарга алысканы каракка илдеп чурттап турган. Бурунгу ат-алдар бүргээн Оттуг-Орук кижи ышкаш кударап чыткан. Элбек салган сорулгазының кудуруундан салдынмайн, эжиин ажыдыптар дээш сарынналып чурттап турган.

ҮШКҮ ЭГЕ

Рынок! Оттуг-Орук суурнуң эрес ооластары, кыстары культура "одаан" кезээде ээн кагбас. Элбек концерт көрген. Көрүкчүлер зал сынмас.

Кижи амытанның хензиг чажындан кылып билир чүүлү бар. Сайзанакта бичии Ава, хензиг кочугур баштыг Ада бай-шиник оранда ойнап орарлар. Дүү үенин аныяктары дүгдежип, тыпчып турган. А бо шагның чалыы чараш шырайлыг кижилери садыгланғылар эжиктеринден таныжып тыпчырын Элбек эскерген. Үе база элдептиг сагындырган. Аяк хээлиг ногаан торгу тоннуг артист уруг сценада теманы өскертип, шулук номчупкан:

...Ширээ артынга
сынзыырың соксат
Шимченир, хөделир
оруктан тып.
Чижир, көржүр адаанчы
маргышсын,
Чилбиленмес
сайгарлыкчы болуп чор...

Элбекти хостуг-шөлээн ажылдап, чурттаарынче уран номчукчу кыйгырыпкан

Араттаар! Элбектиң угаан-сагыжы чүгүрүк аът дег сертиленейнип, чүрээ чүглүг кушкаш дег чалгынналы берген. Рынок экономиказынга чагырткан концерт каш минута иштинде болган ышкаш сагындырган. Элбек бодалдарга алыскаш чаныпкан.

Орук аайы-биле Алдын-ооларнынга кире дүшкен. Бозаганы оваарымчалыг артап кирип келгеш, улуг тынгаш айтырган "Араттаар сен бе? Араттаар сен бе, а?!" Элбек концерттин тевиинге тевектеткен сеткилин ынчаар ажыткан. Хөөкүй эр шын-на туразы-биле айтырган Челээш биле Алдын-оол кандыг-даа харыы бербейн барган. Ботботтарынче көрүшкеш, бирле үвени дилгезинип турганзыг олурар бооп-тур.

Аал ээзи кадайның дөспес чаны кайнаар чаштына берген чоор? Аксында суг пактапкан олурган. О, элдептиин! Паа! Ашаанга шырайының дөмейзимээрин за деп, Элбек иштинде магадаан. Челээштин шырайы саргыл, карактары чингир көк, көрүжү чүгүртүленнээш болган. Чугажак сүвүрээмээр эриннерлиг, кыскыл чаакчыгаштарлыг, тандаш думчуктуг болгаш кыстынчак кулакчыгаштарлыын эскерип, сонуургап олурган. Алдын-оолдун ылгалыр үвези кадайындан хылбаң сарыг үүрбээштии, конзанзымаар думчуктуу, ам артында-ла ооң кырында көстүк эзертей салып алган. Уругларын чассыдып, кадайының солагай талакы эктин-даа часкай баскан. Алдын-оол ховар дээн чараш эр болбазыкпе. Кыстар ынчангаш чарашсына бээр магат. Бодун каастап билир эр. Даргабошка кижи арыг-силиг, сергек-шоваа болбас арга чок. Чинчиниң кады хөглеп, чажыт күзелге эштип чытканы таварылга эвес-дир деп, Элбек бодай каапкан.

Элбектиң эскериичели бе, чаптап кээргээр эриг баарлыг болганы бе, өгбүленин уруг-дарыын хөлчок чарашсынган. Чингир көк-көк каракчыгаштарлыг, дыдыраш-дыдыраш чашчыгаштарында өкпен өннүг ленталар салбактап чечектээн кысчыгаштарның чараштарын аар! Чүс-чүс ангы өннүг суг-чинчилер аразындан эртине даштарның ылгалып көстүрү дег онзагайын. Ынчаар бодап олурда, Алдын-оол үзе-кезе сөглей берген:

— Элбек, эргим эш. Араттап шыдавас мен. Боданыр херек. Арат амыдыралдың алыс дөс-дазылының быжыга бээрин манаайн, эш. Дүрген дүүмей деп, үүве бар.

— Кортук! Челээш, иштин ирик түренги-дир сен. Кадыр-берт оруктар, кадыгчидиг ажыл кылыр болдувус. Үе-биле үннеш сеткилин кайнаар чиптин? Сенээ идегеп чордум, Челээш — деп, Элбек хирижелип химиренгеш, үнүпкен

Алдын-оолдун сагыжы ала-шокар арткан. А Челээштиң бажынга араттаар күзелдиг эр билир-билбес эзирик ышкаш болган. Кады ажылдап өөренген эр эжин бирде чаптап, бирде элдепсинип хүлүмзүрүп олурган. Элбектиң иштин ирик, түренги деп сөстеринге таарзынган. Алдын-оол дыннап олурда, ол сөстерни үүге сөглээн дээр сен. Элбек мени кончуп, бакка бораштырбаан, харын-даа чассыткан боор деп бодалды Челээш бодунга хүлээп алган.

— Сөглээн сөс—керткен ыяш! Араттаарындан үүге ойта дүштүн, Алдын-оол? — деп, Челээш элдепсинген.

— Араттаары келир үенин айтырыы-дыр. Элбек чөңгээлеп келди ышкаш. Бажымга таарымча чок бодалдар иштелди. Ийи кызырактар ийи аскырактар тааржыр чүве бе, ынчаш? Челээш чайтыладыр са-ла каттырган. Кем чок каткы. Ийи эрлериниң, кадай-кыстарның аразында чүү-даа тургулаан дигензиг, чингир көк карактарын чайынналдыр хүлүмзүрүпкен.

Дыттыг хем сооксумаар салгын челбип турган. Дөжү тайганың читкезинде ак-сарыг шолбан карак базып чайынналган. Амбын ноянар кудумчузундан чиик машина эггеш, Элбекче уткуштур чуглуп келген. Ооң кудуруун ызырты дугуйлуг трактор хөөмейлей-дир. Үенин "демир" аттарын аккөк херел чашкан кудумчу сайгылгааннары тода чырыдып турган. Асфальт карарып чыткан. Кудумчунуң дат-кара малгаш чадыг, ширтээн Кара-оол кылдырткан. Кожуун даргазы чаагажыттынган кудумчу дээш дыка-ла кызыткан ышкажык. Ол кудумчулап эар тракторлар, КамАЗ-тар эрткен-дүшкен болза, Элбек карганып паттла болур ийик. Чаа асфальтыны сө тепсиңнери ол-дур. Этти камнаваа кымнарыл?

Сайгылгаан чырыныга танып-ла каан боор. УАЗик дужаажып келгеш, доктаап дүшкен. Машинаның доктаадыр кезектери кыжырт кылынган. Сараакан казынындан овур-мозуу чаргыуруг чычаандан дүжүп хтып келзе-ле, Элбек хөөрттен менней берген. Суур чагырыкчызы Галина бооп-тур.

— Бээр келем, акым.

Чагырыкчының хилиг-хөк плажының эдээн часкы салгын ажыда тыртып турган. Серииги хөлчок. Чазын черле ыдыг. Овуузуннуг оюнзак салгын ойбанайнып, огланаанып, хааннап турар ийин. Галинаның чугажак ак шырайында хүлүмзүрүг кажарзымаар кандыг-бир айтырыглыг чайынналып турган. Элбек уругнун бодамчалыг кара карактарынче көрүксээн. Ой, дадайым. Чагырыкчы машина фаразынын чырыынче Элбекти имнелкен. Фараның чырыынга чараш кара-кара карактар хып турган. Эки ош-тур. Галина чугажак кыскыл эриннерин сордунупкаш, айтырып-тыр он.

— Хөй талалыг биче бүдүрүлге тургузар деп тур сен бе, акым? Чинчи ойталап турду бе? Демин кафеге ужуражып чыттым. Уеге чагыртыр деп чөптеп кагдым. Араттап үнеринге деткимче көргүзер мен. Документилерни чогуур албан черинге киир шүве — дээш, дарга кыс кандыгдаа харыы маңзваин, чычаанче кире халаан.

Часкы ажыл бүдүн кышты чемгерер дижир. Келир кышка белеткел херек. Элбектиң тура-соруу база катап кыва берген. Хуу бүдүрүлгелер тургузарын аныяк даргалар деткип келген. "Чазын шимченгеи — тодуг" деп, тус чернин улузунуң чугаазы бар. Элбектиң чүрээ ханын шапкыландырып, угаанкудун чүшкүрүпкен. Кайгал эр база катап хөглеп үнген Ол сарынналып ырлагылаан: ...Арат ишче

Амыдырал негеп тур
Уе чылыспайн,
Үнеринге белен мен...

Элбектин шиитпири чангыс! Араттаар, ол-ла. Ол та чүзү, ыйнаан. Шала хайыы-даа бол, Чулаларга баар, сүмележир деп бодап алган. Өннүктеринин кудумчу талакы сонгаын соктапкан. Солангы бичиижек эжик аксынга уткуп алган.

(Улаштызы.)

Эки кижи дугайында

Шевер Маскай

Маңаа мен ажылдап турар ажылыныҥ талазы-биле алдарлыг ат-сып-даа эдилевейн чоруур анаа-ла чүс-чүс кижилер-биле дөмей, бөдүүн ажыл-ишчи чурукчунуҥ дугайында бижиир бодай-дыр мен. Ооҥ ат-сывын долузу-биле Маскай Хертекович Ширнен дээр. Ол боду кожуунныҥ төп библиотека системазында чурукчулап ажылдаандан бээр үр үениҥ нүүрүн көре берген. Бодум хуумда Маскай Хертековичини школачы үемден эгелээш эки билир, таныыр мен. 1966 чылда Бай-Тал ортумак школазынга 11 класс доскан. Өөреникчи чылдарында хол бөмбүүнге, мячилиг хоккейге болгаш конькиге узун дистанциялар маннаарынга ол чылдарда кожуунга болгаш республика чергелиг маргылдааларга каш удаа тиилекчи болуп чораанын эш-өөрү ам-даа утпаан бис. Спорттан аңгыда баянга ойнап, ырлап, танцылаарынга база ынак чораан

Бичии тургаш-ла чуруттунарынга салым-чаяанныын башкыларынга көргүзүп, мактады берген. Чыл санында школачыларныҥ ус-шевер кылыглар делгелгелери болурга, Маскайныҥ чураан чуруктары шанналдыг черлерни ээлеп келген. Шак ынчаар школа доскуже Маскай клазыныҥ, школазыныҥ чурукчузу болуп, хана солуннарны чараш кылдыр чуруп, бижип үндүрүп келген. Бай-Тал школазыныҥ адын камгалап кожуун чергелиг уран үүл көрүлдезиниҥ база ус-шеверлер делгелгелеринге каш удаа тиилекчи болуп чораанын ооҥ хууда архивинде ол үениҥ артып калган мактал бижиктери херечилеп турар.

Ортумак школа доскан соонда, өскен-төрээн сууру Бай-Талга көдээ клуб эргелекчилеп ийи чыл ажыг ажылдааш, Төрээн чуртунуҥ мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин күүседип, Чита обласка үш чылдыҥ нүүрүн көрген. Турган шериг кезээнге чурукчулап, командылал черииҥ шаннал-макталдарын удаа-дараа чедип ап келген быжыг корум-чурумнуг дайынчы чораан. Шериг хүлээлгезин чедиишкинниг эрттиргеш, бодунуҥ күзелииҥ аайы-биле Кызылдыҥ уран үүл училищезииҥ чурулга салбырынче өөренип кирген. Училищеге база-ла быжыг сагылга-чурумнуг болуп, өөредилгезинге кызымак, хостуг үелеринде спортчу маргылдаалардан чыда калбайн чораан. Кажан Маскай III-кү курска өөренип турда, ооҥ эргелиг адазы аар аарыгдан аарааш "кызыл-дустаан". Өг-бүленіҥ эр кижи кылыр, харылаар ажылдары Маскайныҥ эктинге чүдүрүлген.

1972 чылда Маскай Хертекович тускай өг-бүлелиг болуп, амыдыралыныҥ аайы-биле Тээли суурга чурттай берген. Өг-бүле тутканыныҥ баштайгы чылдарында Тээли совхозтуҥ Найырал салбырыныҥ клувунга каш чылдар иштинде эргелекчилеп ажылдап, ол суурнуҥ чонунуҥ хүндүткелин чедип ап, ажылы макталдыг турганы ол.

Школачы чылдарывыста кады конькилеп, маргылдааларга киржип чораан болзувусса, бо сөөлгү чылдарда кожуунныҥ төпчүткен библиотека системазында кады ажылдап турарывыс бо. Библиотекага кирип келген номчукчу кижи номчулгаже чонну кыйгырып турар мерген сөстерлиг бижимелдерни бозага артап кирип келгеш, дораан-на көрүп каар. Ол шевергин, чараш бижимелдерни Маскай Хертекович бижип турар. Библиотекавыстыҥ килдистер бүрүзүнде янзы-бүрү темаларга ном делгелгелерин болгаш иштики, даштыкы шимелде дерилгези — ооҥ алдын холдарыныҥ ажылыныҥ херечизи ол. Номчулга залындан сарыг шажынга хамаарышкан улуг хемчээлдиг, угаадыглыг, өөредиглиг булуҥну Маскай Хертекович дерип турган. Эртип турар массалыг хемчеглеривистиҥ чурук кааталгазын ооҥ утка-шынарынга дүүштүр чуруп, бижип турар. Ниитизи-биле бистиҥ ажылывыстыҥ деткикчизи, бистерге чөленгиии болуп ажылдап чоруурунга өөрүүр бис.

Ол боду хөй чугаага хөҥнү чок, оожум-топтуг мөзү-бүдүштүг, чыларчылбас, "чыткан хой турбодунуҥ күзелииҥ аайы-биле Кызылдыҥ уран үүл училищезииҥ чурулга салбырынче өөренип кирген. Училищеге база-ла быжыг сагылга-чурумнуг болуп, өөредилгезинге кызымак, хостуг үелеринде спортчу маргылдаалардан чыда калбайн чораан. Кажан Маскай III-кү курска өөренип турда, ооҥ эргелиг адазы аар аарыгдан аарааш "кызыл-дустаан". Өг-бүленіҥ эр кижи кылыр, харылаар ажылдары Маскайныҥ эктинге чүдүрүлген.

1972 чылда Маскай Хертекович тускай өг-бүлелиг болуп, амыдыралыныҥ аайы-биле Тээли суурга чурттай берген. Өг-бүле тутканыныҥ баштайгы чылдарында Тээли совхозтуҥ Найырал салбырыныҥ клувунга каш чылдар иштинде эргелекчилеп ажылдап, ол суурнуҥ чонунуҥ хүндүткелин чедип ап, ажылы макталдыг турганы ол.

Школачы чылдарывыста кады конькилеп, маргылдааларга киржип чораан болзувусса, бо сөөлгү чылдарда кожуунныҥ төпчүткен библиотека системазында кады ажылдап турарывыс бо. Библиотекага кирип келген номчукчу кижи номчулгаже чонну кыйгырып турар мерген сөстерлиг бижимелдерни бозага артап кирип келгеш, дораан-на көрүп каар. Ол шевергин, чараш бижимелдерни Маскай Хертекович бижип турар. Библиотекавыстыҥ килдистер бүрүзүнде янзы-бүрү темаларга ном делгелгелерин болгаш иштики, даштыкы шимелде дерилгези — ооҥ алдын холдарыныҥ ажылыныҥ херечизи ол. Номчулга залындан сарыг шажынга хамаарышкан улуг хемчээлдиг, угаадыглыг, өөредиглиг булуҥну Маскай Хертекович дерип турган. Эртип турар массалыг хемчеглеривистиҥ чурук кааталгазын ооҥ утка-шынарынга дүүштүр чуруп, бижип турар. Ниитизи-биле бистиҥ ажылывыстыҥ деткикчизи, бистерге чөленгиии болуп ажылдап чоруурунга өөрүүр бис.

Ол боду хөй чугаага хөҥнү чок, оожум-топтуг мөзү-бүдүштүг, чыларчылбас, "чыткан хой турбодунуҥ күзелииҥ аайы-биле Кызылдыҥ уран үүл училищезииҥ чурулга салбырынче өөренип кирген. Училищеге база-ла быжыг сагылга-чурумнуг болуп, өөредилгезинге кызымак, хостуг үелеринде спортчу маргылдаалардан чыда калбайн чораан. Кажан Маскай III-кү курска өөренип турда, ооҥ эргелиг адазы аар аарыгдан аарааш "кызыл-дустаан". Өг-бүленіҥ эр кижи кылыр, харылаар ажылдары Маскайныҥ эктинге чүдүрүлген.

1972 чылда Маскай Хертекович тускай өг-бүлелиг болуп, амыдыралыныҥ аайы-биле Тээли суурга чурттай берген. Өг-бүле тутканыныҥ баштайгы чылдарында Тээли совхозтуҥ Найырал салбырыныҥ клувунга каш чылдар иштинде эргелекчилеп ажылдап, ол суурнуҥ чонунуҥ хүндүткелин чедип ап, ажылы макталдыг турганы ол.

Школачы чылдарывыста кады конькилеп, маргылдааларга киржип чораан болзувусса, бо сөөлгү чылдарда кожуунныҥ төпчүткен библиотека системазында кады ажылдап турарывыс бо. Библиотекага кирип келген номчукчу кижи номчулгаже чонну кыйгырып турар мерген сөстерлиг бижимелдерни бозага артап кирип келгеш, дораан-на көрүп каар. Ол шевергин, чараш бижимелдерни Маскай Хертекович бижип турар. Библиотекавыстыҥ килдистер бүрүзүнде янзы-бүрү темаларга ном делгелгелерин болгаш иштики, даштыкы шимелде дерилгези — ооҥ алдын холдарыныҥ ажылыныҥ херечизи ол. Номчулга залындан сарыг шажынга хамаарышкан улуг хемчээлдиг, угаадыглыг, өөредиглиг булуҥну Маскай Хертекович дерип турган. Эртип турар массалыг хемчеглеривистиҥ чурук кааталгазын ооҥ утка-шынарынга дүүштүр чуруп, бижип турар. Ниитизи-биле бистиҥ ажылывыстыҥ деткикчизи, бистерге чөленгиии болуп ажылдап чоруурунга өөрүүр бис.

Ол боду хөй чугаага хөҥнү чок, оожум-топтуг мөзү-бүдүштүг, чыларчылбас, "чыткан хой турганыспас" аажы-чаҥныг Ооҥ ажынып, хорадап турганын мынчага чедир көрбээн бис. Маскай Хертекович кожуунныҥ культура килдизииҥ чанында чогаалчылар, даш чонукчулары, композиторлар, чурукчулардан тургустунган Мөҥгүлек аттыг чечен чогаал каттыжыышкынынын идепкейлиг киржикчизи болуп келген. Ынчангаш каттыжыышкынныҥ удуртукчузу, чонда билдингир шүлүкчү Каҥ-оол Чүльдүм ооҥ дугайында чылыг сөстерни чугаалап, кылган ажылдарын үнелеп чоруур.

Чай болурга Тээли суурга кудалар үези түлүктей бээр. Куда байырлалынга эргежок чугула чеченмерген йөрээл сөстерни, ооҥ чурук кааталгазын чуруп, бижип бээрин чаа өгленип турар аныяктар шевер холдуг акызындан бо-ла дилээрлер Баш таарарынга мергежээн болгаш улуг, аныяк-даа назылыг кижилер ооҥ бажыҥындан шагныҥ дөрт эргилдезинде черле ыравас. Биче сеткилдиг, чөпшүл болгаш кандыг-даа кижииҥ дилээнге чажам дивейн чоруур. Ындыг чоруубиле чонунуҥ хүндүткелин, бүзүрелин чедип алганы ол.

Маскай Хертековичииҥ өөнүҥ ишти Чечек Оолаковна садыгжы мергежилдиг, бүгү назыныныҥ иштинде кожуунныҥ хереглекчилер ниитилелинге садыгжылап ажылдап келген Ол кооперацияныҥ тергиини, бо ажылга хөй аныяктарны өөреткен. Үр чылдар дургузунда ажылдааш, өөрешире, дудагдал-самчыгдал-даа кылып чорбаанын чону билир. Олар ийи оол, бир кысты өстүрүп кижизиткеннер. Олары кайызыдаа өглүг-баштыг, ажытөлдүг болуп ажылдап, чурттап чоруурлар Уруу Аюжаан авазыныҥ изин истеп, садыгжы мергежилди шилип ап Тээли суурда садыгжы болуп, чонга бараан болуп чоруур Чаала 50 харныҥ казапчазын арта баскан Маскай Хертековичиге чогаадыкчы ажылынга экини күзеп, моон-даа улам моондак чок, ак оруктуг болурун йөрээп артым.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Библиотекарь.

Акы-дуҥма кожаларда

ЭЛ-ОЙЫН — АЛТАЙ УЛУСТУҥ БАЙЫРЛАЛЫ

2000 чылдыҥ июль 7-10 хүннеринде алтай улустуҥ "Эл-Ойын" байырлалы Кош-Агач аймактыҥ Кокоря суурнуҥ девискээринге, Кызыл-Шыҥ деп черге болуп эрткен. Ук байырлалга Германиядан, Франциядан, Турциядан, Моолдан, Москвадан, Новосибирскиден, Шориядан, Хакасиядан, Тывадан дээш, өске-даа черлерден делегаттар келгилээн. Кожазы мөҥгүн-тайгажылардан безин 40 шаа машинатехникалыг барык 300 хире кижилер алтай улустуҥ оюн-тоглаазын көөр дээш четкеннер.

Кош-Агач дээрге тывалап Кош-Ыяш дээн. Кокаря дээрге орусчуй берген ады-дыр, а тус черниҥ ады Көкөрү, тывалаарга, Шынаа дээн уткалыг. Алтай улус боттарыныҥ национал байырлалын 1988 чылда бир дугаар Оҥтурар. Кош-Агач-биле Улаҥгы аймакты Кыдыкы Соҥгу чүкке деҥнеп турар болганда, көрдүнген акшаларын бо кожуунларга хемчеглер эрттирери-биле чедип алган. Ынчангаш Кош-Агач аймактыҥ уран үүл, культура ажылдакчорду.

Байырлалдыҥ бирги хүнүнде театржыткан көргүзүг болду. Улуг шөл ортузунга ында-мында оюннар, көргүзүглер удаа-дараа болуп турда, кижи өскээр кайганыр чай безин албас. Көрүкчү-даа чалгааравас, могап турбас. Киржикчилер-даа шылагзынмас, программаны тырыҥ, чиик, көрүштүг кылганы магалыг. Аймак бүрүзү парад, чыскаалга эртип турда, хөгжүм үнү куттулуп турду. Ак бора аът мунган спортчу күрүненіҥ сүлдезин киискидип үндүрдү, бедик даглы өрү халдып үнгеш, ооҥ чыс че кеже бээрге, ында улуг садыг-саарылга хайнып турар. Колдуунда боттарыныҥ кылган кылыгларын сайгарып турарлар хөй, ооҥ өртээниҥ аары кончуг.

Аът чарыжыныҥ улуг маргылдаазы дараазында хүн өске черге эрткен. Мөге хүрежи база. Бистиҥ тыва мөге ийиги черни алгаш, шанналче үне бээрге, чоргааранчыын чүү дээр! Сес харлыг бичии алтай оолчук аът чарыжынга киришкеш, бирги черни алгаш, машина-биле шаннаткан. Бо чүүл кымга-даа өөрүнчүг болган. Көдээ черниҥ кижилерин өрү көдүрүп, деткип, дыштандырып, соруун хайныктырган байырлалдан хөй-ле чүүлдерни билип алдывыс.

Байырлалга 130 хире өглерни тиккен. Келген аалчыларны өглерге хүлээп алган. Чамдык өглерни төлевирлиг кылдыр хоначаларга белеткээн. Агаар аяс, чылыг туруп-туруп, бичии чаъстап каап турар.

Эл-Ойын байырлалынга чыгдынган фотокино-чуруктарны, материалдарны, ооҥ киржикчилерин, маадырларын, тиилекчилерин көргүскен тускай музейни удавас ажыдарын планнаан. Ук байырлалдыҥ эстафетазын хүлээп алган аймак ийи чыл болгаш моон-даа артык солун болдурары-биле кыйгы салчып турары онзагай.

Кожа-хелбээ түрк дылдыг чоннарывыс мынчаар ажылдап, чурттап, байырлап турар. Хакастарныҥ "Тун Пайрамынга" 80 ажыг чылдарда база киришкен мен. Моолдарныҥ Наадымы база-ла солун. Олар "Чүс хой кадарчызы" деп шаннал дээш шуут адааннажыптар болгай. Чылдыҥ-на чүс хойнуҥ кадарчылары немежип турар. Шанналдарныҥ бедиин оларга тыпсыр. Байырлаары дээрге ажылишти түннеп дыштанырыдыр. Чыглып алган хөлзеп арагалап-даа турбас. Эл-Ойын байырлалынга эзирик чораан чангыс-даа алтай кижи көрбедим. Ынчаар байырлаар чүве-дир ийин.

Лидия ИРГИТ.
Кызыл — Мөҥгүн-Тайга — Кош-Агач.

Кайда чор сен, Достак-Чаак

(Чечен чугаа)

Достак-чаак деп куш көрген силер бе? Мен көрбээн мен, ынчалза-даа ооҥ эдерин дыннаан мен. Шуут "достак-чаак" эвес, "чакчак-чаак" азы "так-так-чаак" дээн хевирлиг кылдыр эдер куш болчук. Кырган-ачам ол куш дугайында мынчаар хөөреп олурар чүве: "Бичежек, чаражы кончуг куш-ла болгай. Чүгле дүне эдер". "Межиргениҥ оглу беш, мээҥ оглум чангыс. Куу сыра бажына кадалып өлү бээйн, достак-чаак" дээш-ле, өрү ужуп үнгеш, куду сыыладып бадып тура хонар куш". Мен достак-чаактыҥ ындыг узун домак чугаалап турганын дыннаваан мен, чүгле "достак-чаак" деп дыка тода эткенин ийи хире катап дыннаан мен. "Чаҥгыс оолдуг болганынга чеже муҥгараар, хөөкүй куш бо удаада дыштанып турар болгай аан" деп бодап каан мен. Ынчан ол кушту шоолуг сонуургавайн турган болгаш ону көөрүн оралдашпаан-даа мен. Ам ол кушка ынаам аажок, көрүксээрим мырыҥай дендии. Ооҥ чажыды мындыг чүве.

Бир катап дуҥмам уругну эдертип алгаш, кежээки концерт көрүп чордум. Оон хөй көрүкчүлер-биле кады кол эжиктеп үнмүшаан, узун плажымныҥ өөгүн өөктеп, хөй улус аразынга караҥгыда асчы бербези-биле артымда дуҥмамдыва олче көрүнмейн-даа, холум сундум. Даштыгаа үнүп келгеш, олче көрүнүп кээримге, көҥгүс өске уруг менден четтинип алган чор. Ол база мени эскерип кааш, "Ойт" деп меҥней каапкаш, холун ушта соп алды. Иелээ аймаарап, ол-бо көре бээривиске, дуҥмам уруг биле база бир өске уруг хажыывыста бисти каттыржып турлар. Мен ышкаш база-ла кайнаардаа көрүнмейн чораан уруг, эжи деп-ле бодаан боор, сунган холумдан четтинип алгаш үнүп кээп-тир. Хөөкүйнүҥ арны кызып, эпчоксунары-даа аттыг, эжинге "хорадап", оозун шымчыыр-даа.

Эндег-биле мээҥ холумдан четтинипкен уругну чаптап, ооҥ дугайын үргүлчү бодап чордум. Караҥгыда ооҥ арныҥ-даа топтап көрүп четтикпээн мен. Чиҥге, шевергин чымчак арнында бичии достагар чаактарын, улуг ыыҥгыы каактарын, кылыктыгзымаар чаптанчыг думчуун эскерген мен. Бо чурумалга чугаа колдуунда достак-чаак деп куш дугайында чоруп турар болганда, бо уруг-биле оон ыҥай канчаар чоокшулажы бергенимни, ооҥ мени "кыстарныы ышкаш чиҥге салааларлыг" деп канчаар кочулап турганын биживес мен. Ам ол эр кижилерге хамаарыштыр эмдик, хоюган уругга ынаам аажок, ол ам чүгле менден хойбас, Куш (ол уругнуҥ ады) меҥээ ынчаар өөренип калган

Бир катап оон

— Достак-чаак деп куш көрген сен бе, Куш? — деп айтырдым

— Чок, көөр байтык, ындыг куш бар деп дыннаваан мен

— Ол чүү дээриҥ ол? Ол кушту сен төрүттүнгениҥден эгелээш-ле, чүс-чүс, муҥ-муҥ катап көрген сен.

— Чүү деп кушту ынчап турар кижи сен?

— Ол дээрге сен-дир сен, адыҥ база Куш, чаагыҥ база бичии достагар. Бодуҥну көрүнчүкке чүс-чүс, муҥ-муҥ катап көрген сен.

Куш дыка-ла каттырды:

— Магалыг-ла куш тып алган-дыр сен.

Оон Кушка кыргана-чамныҥ достак-чаак деп куш дугайында чугааларын хөөреп бердим. Ол дыка сонуургап дыннады.

— Шынап-ла, ындыг куш бар турган чүве-дир, але. Сени мени кыжырар дээш өжегерээн ындыг куш бодап тып алган-дыр деп бодадым.

— Сени чүү дээш кыжырар кижи мен?

— Ам чаа ынча дидиҥ чоп Чаактарыҥ достак деп.

— Сен дыка чараш сен. Сээҥ эргим овуруҥну бичии достак чаактарыҥ улам хевир киирип турар. Езулуг азиат кыс-тыр сен. Ынчангаш сээҥ достак чаактарыҥа дыка ынак мен

— Мээҥ бодумга эвес бе?

— Ол чүү дээриҥ ол? Сен дээрге мен-дир сен. Сен чок болзунза, мен чүү-даа эвес-тир мен. Сээҥ достак чаактарыҥ дээрге-ле сен-дир сен — дээш, ооҥ достак чаактарындан ошкадым.

— Хөктүг-ле кижи-дир сен.

— Сен тааида достак-чаак деп куш ышкаш: "Межиргениҥ оглу беш, мээҥ оглум чаҥгыс, куу сыра бажына кадалып өлү бээйн" — деп туруп бербес боор сен аа?

Ол орта Куш арай хомудай берди.

— Мен, шынап-ла, ол куш эвес ышкажыл мен.

— Баштактандым, ажынма.

Ынчалза-даа мээҥ эмин эрттир баштак, оюнзак аажы-чаным Кушка достак-чаак деп куш дугайын бо-ла сагындыра бээр. Сөөлүнде-сөөлүнде Куш меҥээ ол достак-чаак деп кужуҥ тып алгаш, аҥаа ынакшылыҥ илередип турдаа диди. "Канчап билбес кижи боор сен, мээҥ эргим сарыым? Мээҥ ол кужум сен ышкажыл сен" — деп иштимде боданзымзадаа, ол дээрезинде чүве ыыттавадым. Ооҥ соонда Куш-биле достак-чаак дугайын дыка үр чугаалашпаан бис. Ынчалза-даа ол эргим сөс мээҥ дылымда баглап каан дег, сеткилимге чораан. "Хомудава, Куш! Сен мээҥ ынак достак чаагым сен. Сени ынчаар адаары меҥээ эргим-дир"

Бир катап бир неделя дургузунда ырадыр сургакчылап чордум. Эргим сарыым Кушту сактырымдаа аажок. Чедип келгенимде, ол мени көрүп кааш, хөлчок өөрүшкүлүү-биле уткуй чоруп олур.

Аксым боду-ла:

— Достак-чаак — деп ону эргеледип кый дээн. Куштуҥ арны шириин апарып, мени эскербээн дег, эрте халып чоруй барды. "Мээҥ эргим кужум, менден чүге хоярыҥ ол? Деспейн, мени дыҥна даан, достак-чаак. Ол сөстүҥ артында кандыг күштүг эргеледиг, чассыдыг, ынакшыл барын кичээп көр даан" — деп, мээҥ чүрээм ооҥ соондан алгырып чыдып калган. Мээҥ эргим кызым куш эвес, сеткилсагыштыг, чүректиг кижи. Ол мени дөмей-ле билип каар, меҥээ чедип кээр.

А бо дүне эдер достак-чаак мээҥ ынак кызым эвес, ылап-ла куш чүве. Куш боорда, ады эвес боду куш. Сарыым-биле бисти чара кирген ол чараш кушту бир катап көрген болза аа. Кайда бардыҥ, Достак-чаак? Бир эвес аҥаа ужурашкан болзумза: "Чаҥгыс оолдуг болуруҥга ынча дыка муҥгарава, Достак-чаак, чүгле ады ындыг эвес, ылап-ла достак чаактыг дыка чараш эжиҥ барын билип ал деп аҥаа чугаалап бээр мен.

Борис ОНДАР.

Элдеп чүве, даргалаксаар улус-ла хөй.
Бар-ла турган эрге-дужаал олуттарын
Төрел тыртып, сыҥмарлажып ээлеп алыр.
Чаҥгыс дарга албан кылыр хүлээлгезин
Чартыктажып үш-дөрт кижи үлежип аар.
Депутаттап, кежигүннеп, кандидаттап,
Депшиир арга амгы шагда дыка көвей.
Албан-дужаал ээлээн соонда кылыр ажыл
Дагаа ышкаш даады-ла алгырары,
Акша көпей кармандыва аккан суг дег,
Ала-чайгаар куттулуп кээр, магалыг-ла.

Игорь ДАМДАК.

Тыва Республиканыҥ Иштики херектер яамызы Тыва Республиканыҥ Иштики херектер яамызыныҥ сайыды, милицияныҥ генерал-майору Сергей Сайын-Белекович Монгушка болгаш кады төрээннеринге база чоок кижилеринге оларныҥ авазы **Бадаш Семеновна Монгуштуҥ** мөчээни-биле чергелештир ханы кажыыдалды илередип тур.

ЧОННУҥ ОГЛУ

(Элегиям эриг чечээ)

ТР-ниҥ алдарлыг ажылдакчызы, чоннуҥ дески салымчаяанныг оолдарыныҥ бирээзи Владимир Хертекович Суге-Маадырныҥ уттундурбас овур-хевиринге тураскааттым.

ААЛЫНГА

Өйлеп-өйлеп дужуп келгеш,
Өннүк бистер чаныыс бар:
— Кандыг чор сен? — диген соонда
Каткы-чугаа "суг-хем" болур.
Бөгүн ындыг чугаа болбаан.
Мөгейип кээп кажыыдаштым.
Эштиҥ-өөрнүҥ кударалы
Эриин ашкан, деннелге чок!
Ындыг болбас ужур-даа чок.
Ылап чоннуҥ оглу болгай.
Россияда, Тывазында
Улуг хүндү ээзи чорду.
Даандырган ажылдарга
Таан-даа "кызыл" чоруундан дээш
Ак-көк Тыва чону билир —
Алдар аттыг ажылдакчы!
Алдан дөрттү сала бээрге,
Азы бөмбүк... ойнай бээрге —
"Өскен өдек бугазы" дег
Өндүр чону сөглеп чорду.
Ырлап, хөглеп киривитсе,
Ындыныг-ла чораан болгай.
Ындыг кижи хөйлүг чонда
Ылап "чангыс", "ийи-ле" боор.
Күжүр назын дескел чок бол,
Хүнү, шагы чедип кээр-дир,
Хайга дүшкен эштиҥ кончуун,
Кажыыдалда чоннуҥ кончуун!
Суге-Маадыр Владимир дээш
Чүс, муҥ чүрек дойлуп хөлзээн.
Ажы-төлү, ынак эжи
Аалында ыглап арткан.
Качыгдаан чон кээп-ле турду,
Кажыыдалдар сөглеп турду,
"Калчан-Хоорун мунган эжим
Хайым чонун уткуп туржук".

ХӨӨРГЕ

Өлүм кызаан кажыыдалдыг
Өөр чонуҥ сени үдээн
Кударалдыг хөгжүм үнү
Куйга-башты адыҥнаткан.
Сагыш-сеткил ужрады,
Сактып, чоктап, төөгүп турган.
Сенээ ынаан эргим чонун
Сеткилинден сөгледилер.
Улуг-Хемден камнап келген
Улуг адыш довураамны
Хөөрүнче чажып чадап
Хөлчок ур-ле турдум, эжим.
Даштыг чернин хөрзүнүҥүн
Сай-ла дажы кынгырт-ла дээр,
Сактырымга эжим "хааржаа"
"Таптыг дынна" дигензиг боор;
Комсомолдан эгелеп каан
Кокпа орук найыралын
Хөөрже баткан шак ол даштар
Хөөй-ле шаап турганзыг ийин.
Мөҥгүн-Тайгаа чеде бергеш,
Мөөрейлежир шыдыраавыс
Шактарыныҥ даажы бистен
Чарлып чоруй баары ол бе?
Москвага кандыг ийик бис.
Бодавас-ла чүвевис чок,
Сайыралдыҥ күзелдерин
Шак бо даштар кайын дуглаар.
Экиргектиҥ, дузааргактыҥ
Ээзи чораан сеткилинни
Эшкен хүүрек саны-биле
Эш-өөр чондан ырадып тур.
Чашкан хөрзүн хөөрнү долуп
Чайгаар бедип келир-даа бол,
Тулган эш сээн чаагай адын
Дуглай бербес, бистен чарбас.

* * * * *

Кажыдаашкын эрте берген
Качыгдалын чону сөглээн
Калчан-Хоорлуг Суге-Маадыр
Карактарда дириг арткан.

СЕҥЭЭ ЭЖИМ

Чернин кырын чечээ каастаар
Чечен чонум ынча дижир.
Чечектиг чер оглу мээ сен,
Черим, чуртум — хек-даваны сен.
Сен дег ындыг — Хек-Даваннар
Черивиске мөҥгежизин
Тура-соруу чонга синип,
Тугувуска киискидишсин.
Оран, чурттуҥ эртинези
Онза байлаа алдын-на дээр.
Даштыг черниҥ оглу сен мээ
Таварышкан алдыным сен.
Сен дег ышкаш Алдын-Эрлер
Черге, чуртка арбыдазын.
Ындыгыглар эрес чаны
Ырывыска хөөн-не болзун!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Чогаалчы эжи.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканыҥ Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҥ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуҥ оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дарааныда телефоннарже долгаар: 3-14-94

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3789.
Чагыг 81.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниҥ талазы-биле хоойлуҥдулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниҥ Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007. ТР-ниҥ парлалга болгаш информация күркомитединиҥ типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.
Солунда парлаттынган материалдарныҥ авторларының бодалдары редакцияныҥ туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.